No. १४५३

Title जागदीशी सत्प्रति पक्ष ग्रन्थः

Author म.म. जगदीशः

Extent ८१ Age

Subject न्यायशास्त्रं

ज्ञानदीपी सत्प्रतिपद्धसंग्रहः

१४५३

तद्विरोधिवोधकान्यपदं लिंगस्यानुमितिजनकत्वादव्याप्तेरावृत्तिव्याप्तेश्चाग्रिमलक्षणस्यापि प्रतिरुद्धकार्यक त्वादा

त्वदवक्ष्यामि च इष्टप्रतिबध्येति मूले उभयोरित्यस्य हेत्वोरित्यर्थः ज्ञानयोरिति विश्वमावेक्कतयाच एकदाक्रमि त्यत्र

क्रयोर्वादिहेतुद्वये व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः दीधितौ साधकमानादित्यादिपदेन विरो

धिपरामर्शसाम[illegible]ग्र्यात्रापि साध्यानुमितिविरोधित्वात्तदुपग्रहः द्वितीयपरामर्शस्यो[illegible]त्तरकालपूर्व तेनैव

धर्मिनानुमितेः प्रतिरोधसंभवादाह। क्षणमिति ननु स्वपर इत्यादिमूलेन युयुत्सन्नयोर्विरोधिपराम पद्

र्शयोः परार्थस्थले प्रतिपक्षत्वव्यवस्थापनेप्याशंकिते क्रमोत्पन्नयोस्तथात्वं नोपपादितमेवेत्यतो

ए भावमाह अयमिति सर्वथैवेति समयबंधं विनेत्यादिं आधिक्यप्रसंगादिति आधिनिग्रहस्थानप्रसं व्याख्य

इ [illegible]दित्यर्थः साधनद्वयेपि वदूषणद्वयेप्याकांक्षाविरहस्य विशिष्टत्वात् तयोरधिकस्मिन्येव स्था चा

नु पनाहेतौ प्रतिवादिना व्याप्त्यादिविरहोद्भुपन्यासंभवान्नतस्पव्या। व्याप्त्यादिकं प्रतिवादिसिद्धमितित

१

रुद्रुत्तस्य २

स्य बाधकत्वायोगात् पदार्थस्थलेपि क्रमोत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षविषयादोषत्वं नैसंभवत्येवेति भावः ननु कार्यानुत्पादरूपस्य प्रतिबंधकत्वानेनव्याप्त्यादिमंगज्ञानोपजीव्यं नवा तथात्वेपि विरोधिपरामर्शयो दोषत्वसंभवदूषणत आह प्रतिरोधप्रयोजकेति ननु मिथो विरुद्धयोः साधनयोरेकत्र निश्चया संभवे प्रागुक्तत्वादुभयोरेकत्र निश्चयासंभवश्च प्रागुक्तत्वादुभयोरेकत्र निश्चयो ... त्तर मिसाध्य संगतमत आह परस्पराभावेति तदग्रहेत्वेति हेत्वोः परस्पराभावव्याप्यत्वाद्यग्रहेत्वेत्यर्थः तथा च तद्ग्रहस्य सत्वासत्वाभ्यामेव शंकासिद्धांतानेति भावः विरोधिसामग्र्याः सत्वे साध्यविरोध्यनुमित्यनुत्पत्तिनस्यैव स्यात् तयासत्प्रतिपक्षस्यैव न संभवतीत्यतो विरोधिसामग्रीप्रतिबंधेनेत्यत्र सामग्रीपदमसाधारणकारणपरं वाच्यमित्याशयेन व्याचष्टे विरोधीत्यादि तस्य विरोधिपरामर्शस्य स्वरूपसतो व्याप्त्यविरहस्य दोषत्वे व्यभिचारिहेतुकानुमितिः कदापि न स्यात् अत आह तेनेति विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानस्येत्यर्थः

बो
स्य
ए

हरं ब०

नुषज्यते

५ इत्थं च मूलेपि व्याप्तिपक्षधर्मताविरहे यैव सत्य ज्ञायमान इति शेषः विरहस्येति विरोधित्वं कल्पयति सैवार्थः तस्य
विरोधिपरामर्शस्य सत्वे तौ च व्याप्त्यादिविरहस्यासंभवादिति भावः पक्षधर्मताभंगानुत्तस्यामूलत्वस्य न्यूनता
पत्तिनत्वामपाकुर्वन्नाह व्याप्त्यादितितथा च मूले व्याप्तिभंगे सत्र व्याप्तिपदमनुमितेर्पर्यायीकपरमिति
भावः अनास्थायां हेतुमाह प्राथमिकेति विरोधिपरामर्शाभ्यां व्याप्त्यादिभंगकल्पनादशायामप्यनुमितेः ते
रतुल्यत्यायर्थप्रामिकेन साक्षादनुमितिप्रतिरोधेनैव तयोर्दूषकत्वादि सार्थः ननु साक्षाद्दूषकत्वं न व्या
पारद्वारा दूषकत्वस्य वाधकं द्वयोः समावेशे क्षत्यभावादत आह परमुखेनेत द्विषयस्येति विरोधिपराम
र्शविषयस्येत्यर्थः अयोगादिति अनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिनस्यैव हेत्वाभासत्वादन्यथोपा
धेरपि तथात्वापत्तेरिति भावः चक्षुरित्यादि मूलस्यार्थान्तरानिराकुर्वन्नाह नन्विति विशेषस्या प्रातत्वा
द्य घभाव व्याप्यस्यैदर्शनइत्यर्थः अमइत्युपलक्षणं लौकिकस्यापि तद्धेतोप्रत्यक्षस्य तदभावविशेष

स्य

दृ ति त्वं

याशा०

दर्शनदशायामनुपपत्तिरित्याशङ्क्याननुविरोधिपरामर्शदशायां तद्धर्त्तौ स्या बाधादिबोधस्य वानुत्पत्त्या चकारस्य शब्दा
दिप्रमाणसमुच्चायकत्वेनुपपत्तिरत आह चास्त्विति मूले तदुपस्थितावपीति विरोधिव्याप्यवत्त्वोपस्थि
तावपि फलस्य तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य दर्शनात् तस्य चक्षुरादेरधिकबलवत्त्वात् तद्वत्ताप्रत्यक्षप्रतिबंधकास
मवहितत्वादित्यर्थः तथाच दोषविशेषाघजन्यबुद्धिं प्रत्येव विरोधिपरामर्शत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति भावः मूले
धि प्रतिरोधकत्वे विरोधिधीजनकत्वे लक्षणायोग इति वादिवाक्यजन्योपस्थितेरनुमितिरूपकार्यप्रतिबंधकत्वे स्थि
तत्र नैयायिकोक्तसत्प्रतिपक्षलक्षणस्यायोग इत्यर्थः ननु तदभावलिंगकत्वेनागृहीतस्यापि तदभावग्राहकप्र
त्यक्षादिप्रमाणस्य स्वतन्त्रस्य तद्वत्तानुमानप्रतिरोधकत्वात् लिंगभावेनैवस्पेवकारस्य संगतिरतं कथा स्यात्
थ अभिप्रायेण मूलं योजयति नु माह दिधितावै व्याप्तिस्यादिप्रत्यक्षादेरित्यादिपदेन तदभावग्राहकवाक्योप
ग्रहः तत्र प्रत्यक्षादेरिति तथाच हृदे नैव वह्निमान् न वह्न्यभावग्राहकप्रत्यक्षेण तादृशवाक्येन वा बाधेतु हेरेव०

प्र.मा०

पन्यासस्थले। लिंगाभावेनैव प्रसक्षादेरनुमानप्रतिरोधकत्वमतो नासंगतिरितिभावः अत्र। लिंगाभावेन प्रति
रोधकत्वेदृष्टं च मूले तदुपन्यासानर्हत्वादित्यत्र नस्य। लिंगभावानापन्नप्रत्यक्षादिकथायामुपन्यासा
नर्हत्वादित्यर्थः ननु तदभावव्याप्यस्येव तदभावग्राहकप्रत्यक्षस्यापि विरोधिसामग्रीत्वाविशेषाल्लिंग
भावं विनापि तदुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत आह प्रत्यक्षस्येति बोधकत्वात् विरोधिबोधकत्वात् तथा
च यस्य ज्ञानस्याविरोधिसामग्रीत्वं कुप्तदृत्पाकांक्षानुरोधात् तदेकवेथायामुपन्यस्यते विपरीतया
स्य प्रत्यक्षं तत्वं च ज्ञानसंबन्नतयेत्युपन्यासानर्ह इतिभावः नन्वेवमपि विपरीतार्थकवाक्यस्य ज्ञानस्ये
व विरोधिधीसामग्रीत्वात्तस्येव लिंगभावं विनाऽपन्यासार्हत्वसंभवात् मूलस्येव कारासंगतिरेवेत्यत
आह विरोधिति मात्रपदेन पदार्थोपस्थित्यादिव्यवच्छेदः तथा च ज्ञानस्यापि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थोप
स्थित्याद्यभावदशायां विरोधिधीसामग्रीत्वाभावान्न तन्मात्रस्यानुमितिविरोधित्वमिति। लिंगभावेने
पदार्थोपस्थित्या

स१

वतस्योपन्यस्तस्य तथात्वं वाच्यमितिभावः ननु तथापि पदार्थोपस्थित्यादिसहकृतानामेव ज्ञातविरोधिवाक्यानां वि
विरोधि परीतार्थस्य शाब्दं न तो मानसं वा बोधसामग्रीत्व संभवात् विनापि लिंगभावं तेषामुपन्यासे बाधकाभाव इत्य
त आह बोध्याभावेति विरोधिवाक्यस्य यद्बोध्यं तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये तेनैव स्यापनं जनितेनैव विरोधि स्य
वाक्याधीनस्य शाब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेत्यर्थः तथा चोक्तक्रमेणापि विपरीतवाक्यस्य न विरोधित्वसामग्री
त्वमितिभावः ननु विशेषदर्शनदशायां प्रामाणिकसंशयस्यानुत्पत्त्या संशयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्यदर्श
नाभावस्य हेतुत्वकल्पने द्विरोधिव्याप्य[illegible]प्रवत्तानिश्चयसत्त्वे संशयाकारानुमितिस्वीकारे रत्नकोशक
तामनुचितमित्यत आह रत्नकोशेत्यादि विरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्य संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे
अविरोधानेकप्रकारकत्वस्यापि तथात्वं स्यादित्यत आह एकधर्मिकेत्यादि एकधर्मिकत्वघटितस्य
संशयत्वस्यावच्छेदकत्वे नानाधर्मिकत्वघटितस्यापि तथात्वं स्यादित्याह नानाधर्मिकेति ज्ञानत्वादित्या हे१०

दिपदेन नाना धर्मिकैकप्रकारकत्वादेः परिग्रहः न जन्यतावच्छेदकमिति तथा चोक्तकार्यकारणभावविरहादनु
मितेः संशयत्वं नानुप[illegible]पन्नमिति भावः तानत्वप्रयोजकेति तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ननियामकेत्यर्थः सहजस्य
संशयत्वघटकधर्माणामेवाऽनस्य ननु विरोधसंसर्गेणोभयप्रकारकत्वलक्षणं संशयत्वमवश्यं कारणानि
यम्यमतत्राह क्वचिदिति तत्प्रयोजकं विरोधमानप्रयोजकं तथा च विरोधमविषयीकृत्यापि। संशयो[illegible]
त्पादात्तज्ज्ञानार्थं न संशयत्वं जन्यतावच्छेदकमिति भावः ननु तथापि तद्विधेयकनिश्चयाकारानुमितित्वाव
च्छिन्नं प्रत्येव तद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य हेतुतादनुमितेः संशयत्वस्वीकारो दुर्घट इत्याह नीलेत्यादि
तदभावप्रकारकेतरत्वघटितस्य तन्निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे भेदघटितत्वेनीलेतरघटत्वं दृष्टान्तः
तदप्रकारकत्वघटितस्य तदभावनिश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे दृष्टान्तमाह घटत्वाप्रकारकज्ञानत्वेति विरुद्धो
भयप्रकारकज्ञानात्मकसंशयत्वघटितस्य निश्चयत्वस्या[illegible]नवच्छेदकत्वे तु स्वसदृशं दृष्टान्तमाह ए

५

क धर्मिके त्यादि तत्त्वे तदभावप्रकारकत्वादिविरहादीत्यादि नत्तद्दोषोपग्रहाः एवं चेति निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेद
कत्वे चेत्यर्थः ननु संशयमात्रस्यैव साक्षात्कारत्वनियामकतत्सामग्रीविरहे कुतः संशयानिकानुमितिरत
आह अत एवेति आहत्येति समानेत्यादि सन्नस्वरत्वादिप्रतिपत्तिवाक्यतः शाब्द एव संशयो न तु प्रत्यक्षपदा
र्थोपस्थितिसनन्तरं मानस इति शब्दसंशय एव व्यभिचारादुक्तनियम एव नास्तीत्यर्थः ननु सामग्र्यास्तुल्यफल
त्वं दुर्वचमतोऽन्यफलत्वादिकमिव तदपि फलगर्भं वाच्यमित्याह फलबलेति भ्रमसामग्र्या बलवत्त्वं दर्शयन्ना
हासत्तीति विलत्त्वस्यैवेति नयनेनग्रहादित्यन्वयः चक्षुः पित्तवशेनः शुक्लप्रकारकसामग्र्यान्यूनबलत्वा
दिति भाव प्रमासामग्र्या आधिक्यफलत्वं दर्शयन्नाह असत्तीति दोषविशेष इति पूर्वेणान्वयः शुक्लत्वस्ये
वेति दोषात्मककारणविरहेणापि तत्त्व भ्रमसामग्र्या हीनबलत्वादिति भावः अनुमिताविवान्यत्रापि सा
मग्र्यास्तुल्यबलत्वं यन्नाह दूरस्थेश्चेति कोद्योरितिपीतादिनामिव विशेषदर्शनस्यापि अधिकबलत्व सं हेरंबः

दकत्वं दर्शयन्नाह सचेति एककोटीसंदर्शने सति तत्कोटेरेव नयनेन ग्रहणादित्यर्थः नचोभयकोट्योर्विशेषदर्शने
सति तयोर्नायनोपि संशयः स्यादिति वाच्यं तादृशफलादर्शनेन तत्र सामग्र्योः समबलत्वाकल्पनादिति भावः ननु
संशयस्य साक्षात्कारत्वानियमे स्मृतिरपि संशयः स्यादित्याशंकते अथैवमिति विरोधिनि॥ एकधर्मिकत
त्तदभावप्रकारकसंस्कारान्यामित्यर्थः॥ नचोद्बोधकानां विशेषस्यैव स्मृतिहेतुत्वादेकधर्मिणि तत्तदभावयो
रेकदोद्बोध एव संस्कारस्यासंभवादिति वाच्यं यस्य पुंसा समानधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामग्र्योरि
व समानधर्मिकतत्तदभावगोचरस्मृतावनुगतस्वरूपाभ्यां उद्बोधकस्य हेतुत्वं तत्रैव विरुद्धसंस्कारयोरेक
दोद्बोधसंभवादिति भावः उत्तरयति निर्निन स्यादिति अनुभविकत्वे स्मृतेः संशयत्वमिष्टमेव न द्बाधके
उभयकोट्योर्विशेषदर्शनेन दशायामेकधर्मिके तत्तदभावः चाक्षुषसामग्र्योरिव समानधर्मिकतत्तद
भावः स्मृतिसामग्र्योरपि मिथो विरोधित्वं कल्पमिति भावः अनुभवबाधस्तु तयाप्यु च्यत इत्याह येनेति नि
श्चयत्वेन हेतुत्वोक्त्याव प्यनुगतोद्बोधकस्य त्वे स्मृति संशयत्वं वारणा संभवात् सोपहास माह उपे

5

5

यतेभवतेति मूलोक्तं सिद्धांतं निरसितुमशंकते अथेति प्रतिबंधकइति॥ अन्यथा बाधनिर्णयेप्यनुमित्सापत्तेरितिभावः
ननुविरोधित्वंयदितद्धटिताग्रहविरोधिधीविषयत्वंतदा विरोधिव्याप्यवत्तायास्तदसिद्धमतआह विरोधित्वंचे
वस्तुतइति वस्तुगत्ययत्साध्यविरोधितन्निश्चययोयदि प्रतिबंधकइत्यर्थः तादृशस्यसाध्यविरोधिनः विरोधित्वे
नेतिनिर्णयस्तत्रैवानुषज्यते तदग्रहे विरोधित्वाग्रहेनेहसाध्यमिति नचैवंसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्त्वा
दिभ्रमेपि तन्निश्चयसाध्यवत्ताबोधविरोधिस्यादिति वाच्यंअप्रमाणपादेरिव अव्याप्यवृत्तित्वादेरपि ज्ञान
स्योत्तेजकत्वादितिभावः तदनंतरमितितदभावव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं नतस्यभ्रमः संशयोवेत्यर्थः नतावद्वि
शिष्टधीसामान्येविशेषदर्शनत्वेनप्रतिबंधकत्वं किंतुप्रत्यक्षादितत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिष्वेवतच्चानुमितेसंश
यत्वेनबाधकमितिसाशयेनसत्यपिपित्तादिशुक्लत्वादितिपीतत्वाद्यभावेत्यर्थःपीतत्वादेरितियहादित्सत्रेन्वयः४
ननुप्रमात्मकएवविशिष्टधीसामान्यविशेषदर्शनंविरोधिवाच्यमित्युक्तेभ्रमस्यतत्सत्वेप्युत्पादेनक्षाति
करइत्यतआह॥ अदुष्टेनचेतिपीतत्वादिनिश्चितत्वाद्यभावेत्यर्थः नन्वेवंप्रत्यक्षान्यविशिष्टधीसामान्यंप्रत्ल हेरंबं०

वस्तु विशेषदर्शनं विरोधित्यत आह सतीति चेतिन नु लौकिकसंनिकर्षजन्यविसिष्टधी सामान्यं प्रत्येव तस्य विरो
धित्वं वाच्यं तच्चोपनीतमानसाधारणमेवेत्यत आह। दूरत्व इति दूरत्वदशायां अप्रमितस्येंद्रियसंनिकृष्टस्या
पि स्थाणुत्वादे स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्यकरादिप्रकारेण शाखादिमत्ताभ्रमे धर्मिणो ग्रहणादित्यर्थः इदमु
पलक्षणं सत्यपि चक्षुःसंनिकर्षे तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमदशायां मलिनसंसर्गाभावे सत्यस्य नयनेनाग्रहणा
दित्यपि द्रष्टव्यं अनुगतेत्यस्य विशिष्टधितदभावविशेषदर्शनाभावयोरित्यादिः दोषविशेषादित्यादिना दूर
त्वादिदोषनिराकृतलौकिकसंनिकर्षस्योपग्रहः तदभावविशेषः दर्शनदशायां तद्वत्तासंस्कारस्योद्बोधेऽप्र
माणमावाद्गृहीत कदाचिदितिवस्तुतोऽनुभवत्वजातौ मानाभावादनुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतास्थल एव
स्मरणेऽपि विशेषदर्शनस्य विरोधित्वसंभवाच्च पूर्वकल्प एव सम्यगित्याशयेन कदाचिदित्युक्तं तथैव विशे
षदर्शनं विरोधीत्यर्थः सामान्य दोषविशेषाद्यजन्यविशिष्टधीसामान्यमनूदि। प्रवृत्ताव्यभिचारकत्वाद्

६

6

षविशेष्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेवविशेषदर्शनस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकं न तु तादृश। ज्ञानत्वमनुमितौ संदिग्धव्यभिचारकत्वादत्र
आह बोध्याभावेति शाब्दधियि योग्यताज्ञानादिमत्वेपित्यादि तथा च लाघवादिप्रतिसंधानश्रन्याया एव व्यभिचा
रशंकायाः कारणताधिपरिसंधिधित्वात्संदिग्धव्यभिचारकेनापि विशिष्टबुद्धित्वेनैव प्रतिबध्यत्वाघवान्नत्
तादृशप्रत्यक्षत्वेन शाब्दोपमित्यादौ प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावांतरकल्पनागौरवप्रसंगादिति भावः न च यत्र
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैव वह्नेस्तदभावस्य च व्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रोन्मत्तेपि पर्वतो वह्निमान्न वेत्या
कारा संशयानुमितिर्द्वारा पर्वतत्वावच्छेदेनैव विरोधिपरामर्शस्य विशिष्टधिप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं ध
र्मितावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छेदेन विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वात्तादृशज्ञानसामग्र्या विर
हेण पर्वतत्वोपलक्षितेन वह्नितदभावयोः समूहालंबनानुमितेरेव तत्रोत्पादात् इदं तु चिंत्यते यत्र पर्व
तत्वावच्छेदेनैवाभावः व्याप्यावत्त्वस्य तद्व्याप्यवत्त्वस्य च समूहालंबनपरामर्शोत्तरं वाह्न्यभावेतराभावत्वस्य हेरंब·

वह्नित्वरद्रव्यस्य च परत्वे बाधनिश्चयतत्रेतरबाधवशाद्ध्रूमाभावस्य वह्नेश्च अनुपलभ्यमाने स्याकारामल्लि
कृन्मतेपिदूर्वारालस्माद्विशेषबाधघटितयोग्योरपि मिथो विशिष्टबुधिविरोधित्वान्तरं कल्पनीयमिति भावः तत्र च इति
दोषविशेषाणां लौकिकसंनिकर्षविशेषाणां चाननुगमाद्दोषविशेषादिजन्यतत्तद्बुधिव्यक्तीनां भेदवत्वं तद्धा
च्यं तथाच तावद्भेदानां विशिष्यविशेषसाभावे विनिगमनाविरहादनंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभाव — — स्यप्र
त्तिस्विक रूपेण प्रत्यक्षादित्तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिषु तत्तद्विशेषदर्शनत्वे प्रतिबंधकत्वंकल्पतामवच्छेदकलाघवा
दित्यनुमितौ तस्य विरोधित्वे मानाभावा: अथ साक्षात्कारत्वानिरुपिततंनिष्ठप्रकारताकबुधिंप्रत्येव तदभाव
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वसाक्षात्कारित्वानिरूपिता च विषयता लौकिक इव/व दोषविशेषजनेपि
प्रत्यक्षे अनुगतैव रजतत्वइव शुक्तावपि रजतत्वस्य दर्शने रजतं साक्षात्करोमि त्यनुभवाल्लौकिकस्येव
दोषविशेषजन्यस्यापि वचिराद्युपादानप्रत्यक्षस्य यागादिगोचरप्रकारताजनकतात्त्वदवच्छेदकत्वेनैवहि

१६

लक्षणतादृशविषयतासिद्धेश्चेति चेन्न सति विरोधिव्याप्यदर्शने बुभुत्सया सित द्धत्वोपनीतप्रसक्त्यानुत्पत्तिप्रसंगात् न चानाहार्यतादृशबुद्धित्वेनैव प्रतिबध्यत्वं आहार्यत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वात् तदवच्छिन्नभेदस्य प्रति निवे[illegible]शायोगात् बुभुक्षाकालीनतत्तद्विशिष्टबुधिनां प्रसक्तभेदस्य निवेशे च तेषां विशिष्याभावादेव गुरुतरानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावापत्ति तादवस्थ्यात् आससामपि बुभुत्सायां तत्कालीनां बुभुत्सा व्यक्तिनां विरोधि परामर्शदशायां सामग्रीतः समुत्पत्ति प्रसंगाच्च तत्तद्बुधौ बुभुत्साकालीनां हेतुत्वकल्पने चातिगौरवात् न च यद्यद्बुभुत्सासत्वेन दभावपरामर्शदशायां तद्वत्त्वबोधस्तत्तद्बुभुत्साभावकूटविशिष्टतदभावपरामर्शत्वेनैव साक्षात्त्वानिरूपितत[illegible]प्रकारताकधिसामान्यप्रतिबंधकत्वमिति वा सर्वपत्रे पेक्षाबुध्यात्मकस्य साध्याभावपरामर्शस्योत्तरं क्रमेणासाध्यस्य बुभुत्सा परामर्शौ तत्रोत्तरकालं साध्यशोपनीतभानुत्पत्तिदशायां त्वन्मते प्यनुमानत्ते साध्यस्योपनीतभानसामग्री अनुमितिसामग्रीतो हि न बलवत्त्वात् इच्छाघटितसामग्रीत्वेन कथंचिद्बलवत्त्वे प्रतिबंधकदिशेवतावद्बुभु

हेदंबु

क्षाविरहाणां विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतनंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावापत्तितादवस्थ्यात् नचतावद्बहुमु
क्षाविरहविशिष्टतद्भावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्यापखंडस्यतत्तद्व्यक्तित्वेनैवतद्वत्ताबुधिहेतुत्वान्नतद्गौ
रवमितिवाच्यंप्रतियोगिविनाकृतस्याखंडाभावस्यतत्वेनहेतुतायामन्यथासिद्धेरन्यत्रव्यवस्थापितत्वात्
विशिष्टाभावस्यविशेषणाद्यभावात्मकत्वेनअखंडत्वासंभवाच्च अथप्रत्यक्षस्थलेविशेषणतयएवास्तुवि
रोधित्वंविशेषदर्शनस्यविरोधिपरामर्शदशायांतद्वत्तायाःशाब्दोपमितिस्मृतीनांअनुसस्सातत्तत्प्रकारकप
रोक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवतद्भावपरामर्शत्वेनविरोधित्वंवाच्यं नतुशाब्दत्वाद्यंतर्भावेनगौरवादित्यनुमिते४
संशयपक्षतासंभवापूर्वेतादृशेवह्न्याद्यभावपरामर्शदशायांवह्निमत्सर्वतत्वावच्छिन्नेपदवाच्यत्वोपमितेरनु
सस्सातस्याअपिविरोधिपरामर्शप्रतिबध्यत्वात् परोक्षत्वंचजातिविशेषः बाधनिर्णयप्रतिबध्यतावच्छेद
कत्वेनैवसिद्धशाब्दादिसाधारणानुभवत्वजातेःप्रमाणाभावेनतत्सांकर्यासंभवादितिचेन्न अनुमितिसाक्ष

ष्टदशायां ज्ञानांतरानुत्पत्त्या तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन सिद्धया जात्यासांकर्ये पापक्षरोक्तत्वजात्यसंभवान
च्च सत्सामग्र्यनुमितिसामग्र्यां शाब्दोपमितिप्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षमात्रबुभुत्सायां तस्य सैकस्यैवोत्पत्त्या
प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षबुभुत्साविरहविशेषानुमितिसामग्र्या प्रत्यक्षत्वाद्यप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्यवविरोधि
त्वमिति वाच्यं प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षबुभुत्सासत्वे अनुमितिसामग्री प्रति[illegible]विजातीयज्ञानोत्पादेति प्रत्यक्षादिप्र
त्यक्षबुभुत्सायाः प्रत्यक्षादिप्रत्येकाविरोधित्वादेवोक्तनियमोपपत्तेः सर्वमत एव बुभुत्साघटितसामग्र्या बल
त्वोपगमात् वस्तुतो नुमितिभिन्नं विजातीयं वा ज्ञानं प्रति पक्षताविशिष्टव्याप्त्यादिपरामर्शत्वपर्यवसितेन
अनुमितिसामग्रीत्वेन सर्वमत एव विरोधित्वं वाच्यं तथा च सोंदडमते प्रतिपक्षस्थलेपि संशयातिकारणा
अनुमितिमितेरेव स्वीकारात् पक्षतादिविशिष्टव्याप्त्यादिपरामर्शस्वरूपाया अनुमितिसामग्र्याप्रतिबंधकता
दृतनदानीं न ज्ञानांतरोत्पादः चिंतामणिकृतां तु सत्सपि पक्षतादिसहकृतव्याप्त्यादिपरामर्शे प्रतिपक्षस्य

हेरंब०

त्वे घटादेमानसादिज्ञानोपगमात् पक्षतादिभिरेव विरोधिपरामर्शाभावेनापि विशिष्टमेव नह्यादिपरामर्शत्व

न्य मनुमित्सेधिप्रतिबंधकतावच्छेदकंत्वं वाच्यमिति नानाविध विरोधिपरामर्शाभावकूटस्योत्तेजकतागौरवादि

ति संशयात्मकानुमितिस्वीकर्तुमुचितेति यत्तु विरोधिपरामर्शस्यानुमित्यप्रतिबंधकत्वे यत्र साध्याभावप

रामर्शकालीनेषु साध्यपरामर्शसहस्रेषु विशिष्याप्रामाण्यज्ञानं तत्रापि तेभ्यः साध्यानुमितिप्रसंगः तत्तद

प्रामाण्यज्ञानव्यक्तित्वेन साध्यानुमितिविरोधित्वे च अनंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावापत्तिरतः तत्रैव साध्यानु

मितिसामान्यं प्रति साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनानुगतरूपेण प्रतिबंधकत्वकल्पनानलत्रान्नुमिति

शंशयाकारेति नच साध्याभावपरामर्शस्याप्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यानुमित्युत्पादेन तत्तदप्रामाण्य

ज्ञानभावकुटविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वेन विरोधितायावाच्यत्वात् तावदप्रामाण्यज्ञानभावसविशिष्ट

साध्याभावपरामर्शत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याखंडाभावस्यातत्तद्यभितित्वे नैव साध्यानुमितिंप्रतिहेतुत्वस्य

वाच्यत्वादिति नन्तूक्तं यत्र विरोधिपरामर्शकालीनं साध्यपरामर्शसहस्रमेव दंडो रक्त इत्यादि विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकरक्तत्वाद्यंशे विशिष्टभ्रमत्वज्ञानास्कंदितं तत्तोत्तरकालं रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेवारणार्थं
तत्तद्भ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनां तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिबंधकतायां तथापि गौरवस्य तुल्यत्वात् अस्मा
कं तु विरोधिपरामर्शस्यानुमित्यप्रतिबंधकत्वात्। अनुमितेरेव तत्रोत्पादादन्यत्र लक्ष्ये न किंचिन्न विषय
कानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनैव तत्र रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षोत्पादासंभवादिति दिक्। अ
त्रोच्यते शाब्दोपमितिस्मृतिसाधारण्याद्वशं प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदभावपराम
र्शत्वेन विरोधित्वं वाच्यमतोनुमितेः संशयत्वासंभव प्रत्यक्षान्यत्वतद्वत्ताबुद्धित्वयोर्विशेषणविशेष्यभाव
भेदादवच्छेदकद्वयध्रौव्येऽपि लाघवात् तद्वत्ताशाब्दत्वेन तत्तोऽवनुमितित्वं च द्वयमेव प्रतिबध्यतावच्छेदक
मतः तदभावपरामर्शदशायां तद्विशिष्टस्मृतेरुद्बोधकविरहादेवानुत्पत्तिसंभवादनुगतोद्बोधकेऽस   हेत्वं॰

माणाभावादितिवाच्यं तद्वत्ताबुद्धित्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्य दुर्वचत्वात्स्वप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वासंभवात्
तद्वत्ताबुद्धित्वविशिष्टयत्प्रत्यक्षं तदन्यत्वस्यावच्छेदकत्वे विरोधिव्याप्यदर्शनदशायां शंखादेरप्यनु
पस्थापत्तेस्तस्यापि निरुक्तप्रत्यक्षभिन्नत्वात् नच तद्वत्ताबुद्धित्वं प्रत्यक्षत्वं च द्वयमेव मिथो विशिष्टा
नापन्नं सदन्यत्वे विशेषणीभूय प्रतिबध्यतावच्छेदकं व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वानंगीकारादन्यथा त
द्वत्ताबुद्धित्वस्य प्रत्यक्षान्यत्वस्य च द्वयोरेव तादृशान्यत्वस्वीकारेण सामंजस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभा
वः व्यत्यासोक्तेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेर्वस्तुतस्तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्यक्षवत्तदभावपराम
र्शत्वेन प्रतिबंधकत्वं वाच्यं निश्चितज्ञानवृत्तिनसाक्षात्कारत्वेन सांकर्यमियानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यता
वच्छेदकत्वेन जातिंतरस्यासिध्या तेन समपरोक्षत्वस्य सांकर्यं। कायाप्रसंभवाच्चानुमितेः संशया
न्यत्वनियमेषामुक्तरीत्या अनुमितेन्यबुद्धौ अनुमितिसामग्र्याप्रतिबंधकतायां नानाविधतदभावपरा

मर्शानां उत्तेजकत्वकल्पनायां गौरवमिति वाच्यं अनुमितावपि तदभावपरामर्शस्य विरोधितया तत्र गौरवस्य
प्रामाणिकत्वात् अन्यथा यत्र निलपर्वतत्वावच्छिन्नवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं पर्वतत्वावच्छिन्ने निलत्वा
भावव्याप्यवत्तापरामर्शः तत्रापि निलपर्वतो वह्निमानित्यनुमितिप्रसंगात् न च विधेयत्तान्यप्रकारताका
नुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यपि तदभावपरामर्शत्वेन सोऽदर्डै विरोधित्वात् तरं स्वीक्रियते तथा सति लाघवेन तत्प्र
कारकत्वानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वौचित्यात् यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन तदभाववत्तादि निलपर्वतत्वा
वच्छेदेन चैव वह्निव्याप्यवत्तामवगाहमानः परामर्श उत्पन्नः तत्र पर्वतो न वह्निमान् नीलपर्वतश्च वह्निमानि
त्येवं निर्णयाकारानुमितेः प्रसंगस्य तावतापत्यनुद्धारात्च धर्मितावच्छेदकभेदेनोक्तानुमितेः संशयत्वासंभवात्
इष्टापत्तौ च्छानुभवविरोध इति दिक् वस्तुतोऽस्मं मते अनुमितिमिन्नबुद्धौ अनुमितिसामग्र्याः प्रतिब
धकतायां नानाविधतदभावपरामर्शानामुत्तेजकत्वे सोऽदर्ड मतेऽपि घटचाक्षुषादि प्रकारकनानावि

हेत्व०

धेच्छानामुत्तेजकतायां तु लघुगौरवं अन्यथा वह्नितदभावयोः परामर्शदृशायां सत्त्वमपि घटादेश्चाक्षुषादिबु
त्पुच्छायां तन्मते घटादिचाक्षुषानुत्पादप्रसंगात् भिन्नवि[illegible]शैयेनुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वेन साध्यत
दभावयोरनुमितेरसंभवात् अस्माकं तु विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथः प्रतिबंधात्तत्रानुमितेः सामग्र्येव नास्ति
तो घटादिचाक्षुषार्थं न तद्गोचरेच्छाव्यक्तिनामुत्तेजकत्वमिति संक्षेपः वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादिनिश्चय
स्य वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वादिनिश्चयस्य धौव्यतावच्छेदकं न तादृशनिश्चयात्पवह्नितोतरानुमिति
त्वं अप्यवह्नितोतरत्वस्यानुवृत्तस्याभावात् किंतु अनुमितित्वव्याप्यं वैजात्यमेव तथा च तादृशनिश्चयाभ्यां
संशयात्मकानुमित्युत्पादे तत्रैव निरुक्तवैजात्ययोः संकरप्रसंग इत्यवश्यं रत्नकोशकृतामपि वह्निव्याप्यपरा
मर्शप्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन वह्न्यभावसाधकपरामर्शप्रयोज्यवै
जात्यावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यनुमितेः संशयत्वाभावः तच्च मिथो विरोधि

११

परामर्शप्रयोजकवैज्ञात्यांतरं संशयात्मकाभितौ स्वीकार्यमिति [illegible]न सांकर्यमिति वाच्यं तादृशफलासिद्धौ तद्
तत्सत्त्वेन कार्यतावच्छेदकांतरकल्पनाप्रायत्त्वादिति विशेषांतरेति तदियव्याप्यदर्शनाभावविशिष्टमेव तदभावव्या
प्यदर्शनं तद्वत्ताबोधविरोधी इत्यर्थः संशयप्रात्यक्षिकायावदिति परामर्शयोरप्रामाण्यं यावन्न ग्राह्यतद्
त्यर्थः ननु विरोधित्वादप्रामाण्यग्रहोत्तरमेव कुतस्संदेह इत्यत आह अप्रग्रहीतेति ननु विरोधित्वं न साध्या
समानाधिकरणत्वं तदवच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञाने न साध्याभाववत्ताभानजननासंभवादतो आह साध्याभावेति
ननु ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादाववपक्षधर्महेतुस्थलीयबाधस्य फलानुत्पाद्यमूलस्य न्यूनत्वमतो हेतुप
दं प्रकृतहेतुपरं मन्वानः मूर्ले नैवन्यूनमपाकरोतिपक्षधर्मे चेत्यादि ननु ह्रदो वह्निमान् घटत्वादित्यादाववपक्ष
धर्मेपि हेतौ बाधसंभवादियमपि मूलन्यूनत्वमतः फलितार्थमाह तथा चेति हेतौ प्रकृते तौ ननु साध्यहे
तोरित्यत्र मूले द्वंद्वसमासस्तदा साध्यस्यापिजिज्ञासालाभादसंगतिः प्रतिपक्षस्थले हेत्वोरेव तत्त्वजिज्ञासा ते हेरबं०

रतस्तत्पूरूपमाशंक्य समाचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति मिथो विरोधिसाध्ययोरित्यर्थः हेत्वोस्तत्त्वसंशयस्य जिज्ञासाज
नकत्वे मानाभावादित्याचष्टे न जन्यतितत्त्वसंशयजन्यं य[illegible]दिष्टं तदुच्छारणरूपं यदिष्टं तस्य साधनताज्ञा
नमित्यर्थः नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादित्यस्य पृथगुपन्यासासंगतिरत एव पूर्वरूपित्वाच्च तदर्थमाह अन्यत्र
चेति प्रतिपक्षस्थलेऽन्यत्र चेत्यर्थः इत[illegible]थ च संशयाद्येतत्रापि प्रतिपक्षस्थले इति पूर्वेणाह मितिध्वेयं प्रकर
णसमस्य जिज्ञासाहेतुत्वे मानाभावादाह हेतुसमिच्छेन त्वेत्यादि ननु पूर्वपरामर्शस्य स्वतृतीयक्षण एव नाशा
त् चतुर्थक्षणे तत्परामर्शोत्पत्तिकाले तन्नाशाभिधानमसंगतमतो माचष्टे पूर्वकालइति तथा च तृतीय
क्षण एव पूर्वपरामर्शस्य नाशः नन्वेवमपि हेत्वंतरविषयव्याप्तिज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेन पूर्व
परामर्शनाशकत्वात् पक्षधर्मताज्ञानस्य नाशकत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह व्याप्तीत्यादि ननु व्याप्तिज्ञानपक्ष
धर्मताज्ञानयोः कस्यापि परामर्शस्य नाशाजनकतया उभयोर्नाशकत्वाभिधानमसंगतं व्याप्तिज्ञाने नैव पक्ष-

धर्मताज्ञानसतिकालएवनाशजननादत्तः प्रकारांतरमाह उत्पत्ताविति तथाचापरहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्या
मग्रीमपरामर्शस्यचोत्पत्तितत्पूर्वकालीनइतिमूलान्वय यद्यपिपरामर्शेपक्षहेत्वोःसंबंधस्यसंसर्गमर्यादयैवभाना
तत्रपक्षधर्मताज्ञानस्याहेतुत्वादिदमप्यसंगतंतथापिपक्षवृत्तित्वप्रकारकस्यापिपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्ये
दमुक्तंस्वामिनौद्वैतदेवराविसादाविवमाप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यांइसत्रापिविभक्त्युपस्थाप्यद्वित्वंव्युत्पत्तिवै
चित्र्येणपदार्थतावच्छेदकीभूतयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेवान्वितमित्याशयेनयथाश्रुतमेवसंगमयन्नाह अ
यत्रचेतिउत्पत्तिकाल[illegible]वेतितथाचोत्पत्तिपूर्वकालइत्यादिकंनव्याख्येयमितिभावः साध्याभावव्याप्यवत्त
याद्यात्मकस्यदूषणोपैकपतिपक्षस्यकेवलान्वयिन्यसंभवाद्याचष्टेनिरुक्तेतिव्यवहारोपैंद्रकेसर्थः ए
केकस्येतिघटमात्रवृत्त्यन्यत्वंसत्तायाजात्यन्यत्वंचकंबुग्रीवादित्वेविनिचार्यतोविशिष्टंहेतुरित्यर्थः नचैसा
तापामपिरूपसंबंधवच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्यसत्तान्नतत्रव्याभिचारसत्तापदस्य हेरवं०

मूलस्य जातिपदस्य च भौत्वलोपलक्षकत्वादित्यर्थ इति भावः ननु घटनिष्ठस्य घटाद्यत्यंताभावस्य पक्षत्वे बाधः तत्र
तदभावाभिन्नत्वेन पक्षविशेषणीयत्वे चाश्रयासिद्धिरत आह घटनिष्ठेत्यादि समवेतत्वादावितितस्यापि निरुक्ताभा
त्यंन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भाव घटत्वाभावादावितितस्यापि घटनिष्ठनिरुक्ताभावः त्वादितिभावः विशेषा
दर्शनदशायां व्यभिचारास्फुर्तिदशायां समानधर्मिकस्यैव विरोपरमर्शस्य प्रतिपक्षतोचितमिति नव्यमतानुसारेण
ह वस्तुत इति साध्याप्रसिद्धावन्वयित्वासंभवादाह व्यतिरेकीति प्रमेयत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन कंबु
ग्रीवादिमत्तानिश्चयपनेत्यर्थः नन्वुक्तक्रमेण पारार्थस्यत्वे प्रतिपक्षोपन्यासकेवलान्वयीनि दुर्घट वाक्यार्थाप्रसिद्धा
प्रतिपक्षासंभवादत आह प्रत्येकेति नन्वभिधेयत्वविशिष्टाभावप्रसिद्धौ तत्कथं तत्राद्धा नत्वमत आह विशिष्टस्ये
तित्राभिधेयत्वाभावयोर्वैशिष्ट्यस्य संबंधविधयाभाने तस्याप्रसिद्धावप्यदोषादिति भावः व्यवहारोपैकस्य मूलो
क्तसत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपसत्तएवानुमितिविरोधित्वानाभासत्वमतः स्वरूपमेव हेत्वाभासरूपं तन्मुपदर्शयतिस

73

13

त्मतिपक्षास्त्विति आभासि भूत इत्यादि यत्र विशिष्टपक्षापेक्षया साध्याभावव्याप्यत्वमेव लघु तत्र पक्षधर्मिकतद्व्या
प्तिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमित्याशयेन इह साध्याभावव्याप्येत्यादि यत्र साध्याभावादिव्याप्यवत्त्वापेक्षया विशिष्ट
पक्ष एव लघु तत्र साध्याभावव्याप्यधर्मिकपक्षनिश्चयत्वेनैव लाघवाद्विरोधित्वमित्याशयेनाह पक्षनिष्ठाभा
वेत्साध्याभावसाध्यवद्धेद्वयोर्व्याप्यावित्यर्थः एवमादिरित्यादि साध्याधिकरणत्वाभावव्याप्यवत्त्वस्यापि सङ्ग्रहः
पयहः नन्वेतेषां प्रत्येकस्य विभाजकत्वे हेत्वाभासानां पंचविधत्वानुपपत्तिरत आह विभाजकत्वमिति प्र
कृतेत्यादि हृदो वह्निमान धूमादित्यादौ साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य वारणाय सत्यंतं प्रकृतयोः पक्षसाध्ययोः
वाशिष्ट्यग्रह विरोधित्वे सत्या नीतिः तदर्थः अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वं नाद्दृशग्रहजन
कीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतामात्रं तथा सति सत्यंतवारणाय स्यसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्ष
स्यैव व्यावर्त्तनानुपपत्तेः तज्ज्ञानस्यापि तदभावावगाहि प्रकृतसाध्यवत्तासमुहालंबन विरोधित्वात्

हेरंब·

नापि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रति याद्दशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं तत्वमेव तथा निर्व
ह्निर्वह्निमानजलत्वादिसाद्धे प्रकृतसाध्यवत्तया प्रकृतपक्षग्रहस्याशाहार्यत्वात् ताद्दशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता
तिवध्यत्वासिध्या तत्रसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः प्रकृतपक्षेसाध्यग्रहविरोधीत्यस्य व्यर्थत्वापतेश्च किंतु प्रकृतपक्षकप्र
कृतसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयिशून्यग्रहं प्रति याद्दशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं तत्तमेव वाच्यं तथा
च विशिष्टतामात्रस्यैव यथाकथंचित्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात् शून्यग्रहाप्रसिध्या लक्षणासंभव एवं
स्यादतपक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानं एवमुत्तरत्रापि बोध्यं कांचनह्रदः कांचनवह्निमान धूमादित्यादौ कांचनत्वा
भाववद्व्याप्यवत्पक्षादेर्वारणार्थं मविरोध्यं तमुत्रापकस्य विशेषणं नच ह्रदो वह्निमान धूमादित्यादौ प्रकृतपक्ष
साध्यग्रहविरोधित्वाप्रसिध्य तत्र सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थले ताद्दशग्रहाविरोधित्वाद्विशेष्य
स्यानुपादेयत्वात् समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वमते ह्रदत्वादिप्रकारक [illegible]ह्रदत्वावच्छिन्नं प्रति

९४

14

हृदभिन्नत्वादिज्ञानत्वेन समानविशेष्यतया प्रतिबंधकत्वात्तत्रापि साधनादिग्रहविरोधित्वप्रसिद्धेः संभवाच्च न च वाह्न्यभा
वव्याप्याभाववत्पर्वतो वह्निमादिसाध्ये पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यत्वस्यापि प्रतिपक्षत्वात् तत्राव्याप्तिस्तस्य
प्रकृतपक्षे ग्रहविरोधित्वादिति वाच्यं तस्याश्रयासिद्धत्वेन लक्षत्वेपि क्षत्यभावात् यत्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्य
ग्रहविरोधिरूपस्यैव विशेषणमविरोध्यंतं तथाचोक्तप्रतिपक्षस्य त्वेपि तद्विरोधिरूपस्य प्रकृतसाध्याभाववत्त्वस्य
प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वान्नाव्याप्तिरिति तन्न तथा सति वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्निमानिसाध्ये
वह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मिकायामाश्रयासिद्धावव्याप्तिप्रसंगात् तस्यापि प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वात् यः प्रकृतपक्ष
साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतात्मकप्रतिपक्षस्तद्नायकत्वादिति ध्येयं पर्वतो वह्निव्याप्या
भाववान् धूमादिसाध्ये वह्निव्याप्याभाववान् धूमादिसाध्ये व वह्निव्याप्यवत् पर्वतात्मकबाधे तिव्याप्तिवारणार्थं
माह प्रकृते साध्ये अत्रापि पक्षसाध्ययो प्रकृतत्वोपादानमसंभवस्य वारणायेति प्रागेवोक्तं ननूक्तरूपोनापकत्वं

हेरंब

यदि तद्दुर्न यन हेतुधिविषयत्वे तद्दोषदर्शितज्ञानस्यापि कथंचिद्विशेषणज्ञानादिविरोधी यावद्धेतुत्वात्तन्नातिव्याप्ति
तादवस्थ्यमत आह तद्धेतुतापकत्वे चेति अनुमितिजनकत्वमिति निरुक्तविरोधिरूपगोचरानुमितिजनकत्वमित्यर्थः
तेन वह्न्यभाववद्व्याप्यवत्पक्षज्ञानस्य बाधस्यापि वह्न्यभावाद्यनुमितिजनकत्वान्न तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यं न चैवं
ह्रदो वह्निमान् नित्यादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्पक्षज्ञानस्य साध्यविधुरज्ञापकत्वादिति वाच्यं तस्यावि
रोधित्वेनालक्ष्यत्वादिति भावः पक्षस्तु लक्ष्यत्वं ग्राहयति तत्त्वेति तादृशं विशिष्टं चेत्यर्थः पक्षादिकमित्यादिपदेन
साध्यवद्भिन्नत्वव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः ननु नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहे
तुमत्पक्षस्यापि विपक्षरूपवत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तस्य मणिकृन्मतेऽसाधारणत्वेन सम्मतेश्च विरोधित्वेनालक्ष्यत्वा
दत आह असाधारणेत्यादि ननूक्तोपाधेरसाधारणत्वेऽपि न तस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वं किंत्वनुमित्यौ व्याप्तिग्र
हप्रतिबंधकत्वेनैवेति मिश्रमते अव्याप्तिसंभवात् पक्षादिस्तु तत्प्रतियोगित्वादिना साधनतावच्छेदकादौ तादृशप्र

७५
८५

तियोगितावच्छेदकत्वाद्युपग्रहः॥ ननु प्रकृतसाध्याभावव्याप्यवत्प्रकृतपक्ष एवास्तु प्रतिपक्षः साध्यवत्तावुद्धौ नव्यमते
तस्यैव विरोधित्वात्तथा च पक्षनिष्ठस्यसाध्याभावव्याप्यादेरनुगमार्थं विरोधिरूपो नायकत्वघटितं लक्षणं व्यर्थ
मत आह सेश्रीघ्रतेवेति अन्यथा प्रकृतसाध्याप्रसिध्या तत्र सत्प्रतिपक्षोपग्रहो न स्यादिति भावः प्रसंगाद्दाह सत्प्रतिप
क्षेश्चेति यथासिद्धांतमिति वौधौरुहरणादिदूषस्य मिमांसकैः प्रतिज्ञादित्रयस्य प्राचीनैः कंडकोद्धारवाक्या
न्तरभावेनावयव एव शकस्यनैयायिकैस्य श्च प्रतिज्ञादिपंचकस्य न्यायत्वोपगमादिति भावः स्थापनानुमाने हे
त्वाकांक्षायां व्यभिचारादेरिव साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वज्ञानः प्रतिपक्षस्यैव प्रथममनुपन्यासार्हत्वादिति भावः
प्रत्येकं समर्थत्वइति दोषत्त्रिरस्यति विशिष्टपरामर्शेति विशिष्टाभावस्य व्याप्ति विशिष्टपक्षधर्मत्वाभावस्य
त्यर्थः दुर्वारत्वादितितथा च विशिष्टाभावस्यापि दूषणासमर्थत्वात्प्रत्येकेन तथासिद्धेरिति भावः प्रत्येकाभा
वमर्थ्येज्ञानत्वेत्यादि युक्तं निरस्यति प्रत्येकेति शब्दाधिनेत्यादिनानुमानपरिग्रहः। शक्यग्रहत्वादिति तथा च

हेरंब०

प्रसक्ताभावस्योपजीव्यमेवनेतिभावः व्यर्थविशेषणत्वादित्युक्तं निरस्यति व्यर्थविशेषणत्वस्य चेति साधनइति
अयं हेतुरसाधारणव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकतानुमाने तादृशविशेषाभावस्य स्वसमाना
धिकरणप्रत्येकाभावत्वापेक्षया गुरुत्वेन व्यर्थविशेषणत्वेपि परामर्शविरोधित्वेन दूषकतायां वैयर्थ्या
दिति भावः संभाव्यत्वादिति वस्तुतो विशिष्टाभावत्वस्य प्रत्येकाभावत्वाघटितत्वादुक्तानुमानेपि न वैय
र्थ्यमिति विशिष्टाभावस्य अतिरिक्तत्वमनुश्रुत्या न वेति तदपि व्यर्थविशेषणत्वाभावासंभाव्यत्वमपि
तादृशेति अखंडविशिष्टाभावे सार्थक्याशक्यत्वादिति प्रत्येकाभावत्वापेक्षया गुरुत्वोपि विशिष्टाभावत्व
स्य भिन्नधर्मिकत्वेन वैयर्थ्यादिति भाव ननु तथापि पक्षधर्मताप्रतियोगिकाभावत्वस्यैवासाधकताव्या
प्यकतावच्छेदकत्वसंभवाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववत्वस्य तथापि व्यर्थविशेषणत्वमेवेत्यत आह वि
शेष्यादिति मात्रपदेन पक्षधर्मतात्वावच्छिन्नत्वादिप्रतिक्षेपः व्यभिचारित्वेति साध्यसाधकेपि हेतौ पक्षध

१८

16

र्मत्वप्रतियोगिकाभावः सत्वात्तस्यासाधकत्वाव्यभिचारित्वादितिभावः ननु सघेतौ व्यभिचारस्यैवासत्वात्तत्र तस्या
भासत्वाभावप्रसंजनमसंगतमतो व्याचष्टे सघेतुत्वेनेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वेन निश्चयमानित्यर्थः तथा
च तादृशो व्यभिचारस्यापीति तत्रैव न तस्य संजनमिति भावः मूलमपि दूषयति तदानीमिति व्याप्तिपक्षधर्मता
निश्चयदशायां तथाविधनिश्चयात्मकसिध्यप्रतिबंधेपि कालांतरगृहीतव्यभिचारेणैव तादृशसिध्यप्रतिबं
धात्तादृशासिद्धिकालेपि व्यभिचारस्याभासत्वं सुग्रहं नाहि तदानीं सिद्धिखंडकत्वमेव तदानीमाभासत्वं यदा
कदाचित्सिं सिद्धि खंडकत्वस्यैव तथात्वादितिभाव व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयाभावत्वरूपस्याज्ञानासि
द्धित्वस्य व्याप्तिनिश्चयादावसत्वात्तदनुमापकत्वासंभवाद्व्याचष्टे तत्साधारण इति तथा च परामर्शत्वव्यापकी
भूतनिश्चयत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वमेव परामर्शाभाव व्याप्तिनिश्चयाद्यभावसंग्राहकमितिभावः ननु व्या
द्यभावस्यैव दाहाद्यप्रतिबंधकत्वादस्यापि प्रतिबंधकताद्युसंगतमत आह वस्तुतइति अभावो भाव हेत्वं०

१८

भिन्नवह्निस्तु दाहकारणीभूतोप्यभावयेवेति प्रतियोगिभेदेन वह्न्यभावस्य न दाहप्रतिबंधकत्वमिति भावः मतांतरमा
ह यद्भावत्वेनेति यादृशधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वं तादृशधर्मवदेव प्रतिबंधकमित्यर्थः दाहादौ च न वह्न्य
भावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन च कारणत्वं लाघवाद्वह्नित्वस्यैव तथात्वादिति भावः न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वाद्य
वच्छिन्नाभावव्यक्तेस्तद्घटितत्वेनैव दाहादिहेतुता न त्वाद्येः उक्तक्रमेण प्रतिबंधकत्वानापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगि
विनाकृतस्य तस्याखंडाभावस्य तद्घटितत्वेनैव हेतुतायामन्यथासिद्धत्वात् अन्यथा पदार्थांतरमंतर्भाव्या
प्यखंडाभावस्याहेतुतापत्त्यादेरन्यत्र विस्तृतत्वादिति भावः परामर्शविशयाभावत्वं परामर्शविषयाभावत्वं परा
मर्शविशयप्रतियोगिकाभावत्वं तादृशविषयत्वावच्छिन्नाभावस्य सिद्धतावप्यसंभवात् अनासंभो इति अति
प्रसंग इत्यये न्वयः एवमग्रेपि सद्धेतावपि तथाविधस्य साध्याभावव्यछेदकादेरभावसत्त्वादिति भावः बाधविशेष
इति पक्षनिष्ठसाध्याभावात्मनुबाधस्याभासत्वात्परामर्शविषयकप्रतियोगिताभावत्वादिति भावः साध्याभाव

वसक्षात्मनोबाधस्य तादृशविशेषणयाभावत्वविरहात् तन्नातिव्याप्त्यसंभवाद्विशेषपदं विशेषितं चेति तादृशविरोधित्वमा
त्रस्यभिचाराद्यतिप्रसक्तत्वादिति भावः ननु यदंशत्वेन विशेषणे नातिप्रसक्तिरत आह अप्रसक्तं चेति पक्षादिरि
ति पक्षादेः परामर्शविशेषणप्रतियोगिकाभावत्वविरहादिति भावः आदिपदात्पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादेरुप
ग्रहः अत एव साधनाभाववत्पक्षादेरव्याप्तेरेव शब्दमात्रेति पत्वतत्त्वयोरननुगमाद्थ्ये त्यसंभवादिति भावः
सव्यभिचारादित्यादिना विरोधो ग्रहाः तदंशत्वेन सव्यभिचारः इदन्त्वेन निसो घटः इत्यादिद्रव्यत्वे साध्ये
तु निश्चितमेव साध्याभावः व इति लमप्रसिद्धं ननु तन्मात्रं प्रमेयत्वसाध्ये तु तदप्रसिद्धमित्याशयेन साध्या
न्तरमाह प्रमेयो वेति अश्रया।सिद्धि संपादनाय नित्यत्वोपादानं तदर्थेति तदन्येत्यत्र तत्पदस्य योर्थे व्यभि
चारादितदप्रसिद्धेरित्यर्थः तथा च तत्रत्याश्रयासिद्ध्याद्यव्याप्तिरिति भावः साध्यस्यापि विशिष्टज्ञानोत्पाबा
धेतिव्याध्यप्तापत्तिरतः स्वातंत्र्येण साध्याभावगाहीनां निवेशयन्नाह साध्यतावच्छेदकेत्यादि साध्याभावगाहीत

हेरंब

दिति प्रकृतसाध्यावगाहीनस्तादृश विशिष्टज्ञानस्य विरोधित्वमित्यर्थः साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यभावमात्रस्य स
व्यभिचारएवप्रागंतर्भावितत्वात् पक्षवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिना पक्षवृत्तित्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्याद्यभावसो
पग्रहः नचेतिकाव्यभिचारग्रेन्वयः तदसिद्धत्वं परामर्शविरोधित्वमात्रं साधारण्याद्यतिप्रसक्तमतःसत्संतं प्रकृत
पक्षप्रकृतसाधनयोर्वैशिष्ट्यस्य प्रकृतसाध्यस्य च यो ग्रहस्तद्विरोधि सद्धेतुव्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे
नतिसप्तर्थः केवलस्य व्याप्तिग्रहविरोधित्वतदन्यत्वशोभौ साध्याप्रसिद्ध्याद्यव्याप्तितोविरोधित्वांतं प्रकृतपक्षसा
धनयोर्वैशिष्ट्यग्रहेत्याह विशिष्टपक्षेत्यादिना संग्रहद्वतिवह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्वरूपायास्वरूपा
सिद्धेःसाध्यसामानाधिकरण्यांसे व्याप्तिग्रहविरोधित्वेपि प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वान्तद्वि
रोधिभूयत्व्याप्तिग्रहविरोधि यत्तदन्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ह्रदपक्षेवह्निसाध्यकधूमस्य स्वरूपासिद्धिमा
त्रं कांचनमयवह्निसाध्यकतुव्याप्यत्वासिद्धिरपि सा च साध्याप्रसिद्धिसाधनप्रसिद्धिरूपाद्विधेति साध्य

साधनयोर्वाच्वनमयत्वोल्लिखः साध्यविशेषणासिध्यादेरेव व्याप्तिग्रहविरोधिनः प्रसिद्धत्वात् वो दाहातादृशोऽपि प्रकृ
तपक्षसाधनवैशिष्ट्यप्रकृतसाध्यग्रहविरोधिनोऽद्दस्य थेउच्यत इसनंतरास्मट त्वं प्रदाय सिद्धपाठे लिख्य
ते साधारण्यकथिता साधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसि
द्धिः यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र चैव द्रव्यव्यभिचारित्वेऽयमत्ववान् हेत्वाद्यत्वाद्वे सा दोषः यत्र साधारण्यादिक
मेवासिद्धि तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शक्यानुगमस्याकिंचित्करत्वात् परामर्शे च व्याप्तिव्यतिरेकतोऽप्युपादेयानातोव्य
तिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभावादावव्याप्तिः साधारण्याद्यनिरूपितातया ज्ञानस्य विषयतया पराम
र्शविरोधितावच्छेदकरूपं वासिद्धिः अतएव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्वयोभयसमवेतवानद्रव्यत्वसमानाधि
करणसमवेतकर्मसमवेतवान्वा घटो द्रव्यं सत्त्वाद्रव्यकर्मसमवेतसमवेतत्वाद्वे सा दोषो गुणद्वयोभयस
मवेदिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्त्वादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाघात्मकसाधारण्यादितो न तिरि

हेत्वं०

कृतेपि न क्षति पर्वतस्य: पर्वतो दाहनान्य दहनवान धूमात् धूमादित्यादावसिद्धि संपादनाय हेत्वाभासः लक्ष
णे कारि निरनुसर्तव्या तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धं विशिष्ट
पक्षविशिष्टसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपं स्वरू
पासिद्धिः संग्रहस्थले चैकधर्मनीतं गगनं रूपवच्चाक्षुषस्पर्शत्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिसाध्
के एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वे द्रव्यत्वस्य व्यभिचारी गुणान्य
त्वादित्यादावपि नाव्याप्ति तदुभयान्यासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धभेदाच्च नाश्रयाभसि
द्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं कर्त्तव्यमिति अथ परं व्याख्यायते परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं साधा
रणादेरव्यवित्यतो मिनोतं मूलोक्ता साधारणस्य सत्प्रतिपक्षौ विधया अनुमितिप्रत्येव विरोधित्वात्तद
न्यत्वप्रवेशेन साध्यासामानाधिकरण्यस्य विरुणायोगादादाह यित्वेति साध्यसामानाधिकरण्यग्रहवि

रोधत्वमवच्छिन्नेत्यर्थः परामर्शविरोधिनी कामिनीजिज्ञासामादाय कामिन्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय ज्ञानस्येति ।
यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वं प्रकृतपरामर्शत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूत
विषयितानतिरिक्तव्यक्तिसाधारण्यादिभिन्नस्तादृशविशिष्टपदार्थोपस्थितिरिति तु फलितार्थः ननु हृदः कां
चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साधारण्याप्रसिद्धेः तत्र स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह यत्रेति
अप्रसिद्धमिति तत्र तदन्यत्वं नोपादेयमिति सर्वेन्वयः ननु वह्निव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान्मे
यत्वादित्यादौ आश्रयासिद्धावव्याप्तिर्वह्निव्यभिचारिमेयत्वाद्यात्मिकायाः तस्याः साधारण्याद्यभिन्नत्वा
दत आह यत्र चेति मतौ तु बं तत्र यं पाक्षिभूतस्य विशेषणं तत्रापि प्रथमेनासाधारणत्वं द्वितीयेन साधा
रणत्वं तृतीयेनानुपसंहारित्वं *आश्रयासिद्धेर्लभ्यते ननु परामर्शीयघ्रचये व्याप्तिगर्भः तदा व्यतिरेक
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभावाद्व्याप्तिरत आह परामर्शे चेति ननु द्रव्यत्वाव्यभिचारिद्रव्यगुणोभयसमवे

हेरंबं०

तवान्। घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यगुणोभयसमवेतनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारादिरूपाया आश्रयासिद्धावव्याप्तिः त
स्यासत्त्वादिसाधननिष्ठं यद्द्रव्यव्यभिचारित्वाद्यात्मकं साधारण्यादिकं तद्भिन्नत्वाभावात् न च द्रव्यत्वाभावव्यभि
चारिद्रव्यसमवेते गुणे वसमवेतत्वमेव तत्राश्रयासिद्धि द्वयोरपि पक्षधीविरोधित्वे नैकशेषस्य दुरुद्धरत्वादत आ
ह साधारण्याद्यनिरूपितयेति साधारणत्वाद्यनवच्छिन्नयद्विषयताकज्ञानत्वेन परामर्शप्रतिबंधकत्वं तत्त्वमि
त्यर्थः कथिताश्रयासिद्धिज्ञानस्य हेतुभूतसत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वानवच्छिन्नविषयताकस्यैव परामर्शवि
रोधित्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः उक्तानुशयं स्वयमेवाह अत एवेति द्रव्यत्वासाधारणीभूतसत्त्वनिष्ठव्यभिचा
रभिन्नत्वात् गुणसमवेतमात्रेत्वावश्यात्वसंभवाद्द्रव्यपदं गुणपदं त्वाश्रयासिद्धिसंपत्तये साधारण्यरूपाया
माश्रयासिद्धेः व्याप्तिमुद्धि सा साधारण्यरूपापांतस्या मव्याप्तिमुद्धरन्नाह द्रव्यत्वसमानेति द्रव्यत्वसमाना
धिकरणे यो गुणसमवेतत्वे सति कर्मासमवेतः तद्वान्यघटादिस्तदन्वयः अत्र गुणासमवेतत्वविशिष्टकर्मासमवेत

निष्ठं यद्रूपवत्ता सामानाधिकरण्यं तद्रूपाश्रयासिद्धेर्द्रव्यकर्मासमवेतत्वविशिष्टसमवेतात्मकं यत्साधनं तन्निष्ठासाधा
रण्यभिन्नत्वेपि तद्विषयतावच्छिन्नायाः परामर्शविरोधितायाः प्रकृतसाधनघटितासाधारण्यविषयतानवच्छि
न्नत्वान्नाव्याप्तिरिति भाव गुणसमवेतस्य कर्मासमवेतस्य च प्रत्येकं तत्त्वाश्रयासिद्ध्यसंभवादुभयोरुपा
दानं द्रव्यत्वसाध्ये समवेतमात्रस्य हेतुतायामसाधारण्यासंभवादाह द्रव्यकर्मासमवेतेति यद्यपि द्रव्यासमवेत
मात्रस्य हेतुत्वेपी तन्निष्ठासाधारण्यमेदोत्तेजकाश्रयासिद्ध्यसंभव इति तथाप्याश्रयासिद्धिघटकस्य गुणत्वा
देरेवस्फुटमसाधारण्यामेदोल्लम्भतद्दृष्टान्तेन विशिष्टो हेतुरुक्तः इत्याहुः इत्यादावित्यादिपदेन वह्न्यभावव्यापकी
भूताभावप्रतियोगितालक्षणवान्पर्वतो वह्निमान् जललक्षणप्रमाप्रकारादित्यादेरुपग्रहः तेन जलत्वनिष्ठनिरुक्ताभा
वप्रतियोगित्वरूपाश्रयाश्रयासिद्धेः प्रकृतसाधननिष्ठानुपसंहारित्वाभिन्नत्वेपि न तत्राव्याप्तिरिति भावः
ननु पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ परामर्शस्याहार्यत्वनियमतद्विरोधितासंभवादाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह हेत्वं:

पर्वतान्यद्रसादि हेत्वाभासो क्तेति अन्यथि सादिना प्रागुक्तहेत्वाभासलक्षणाव दिसर्थतायाश्चानादृशस्थले हेत्वप्रसि
ध्यादिकं पत्रयावत्संभवति तत्र तावद्व्याप्यत्वमेवासिद्धत्वं वक्तव्यं शब्दैकदेशस्या किंचित्करत्वादिति भावः तादृशप्र
कृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्तावगाहित्वस्य विनिरेकात्तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविरोधि
विषयताप्रयुक्तः साधारण्यं सविभिन्नं तादृशविशिमेवासिद्धिः तादृशविशिष्टविषयकः निश्चयविरोधिविषयताः
प्रयुक्तत्वं तु तादृशनिश्चयत्वाभावव्याप्यविषयितावघटितप्रतियोगिकत्वरूपं तत्रैव व्याख्यानमिति ध्येये असि
द्धेस्तु निष्पादाहात तत्रेति विशिष्टेति प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः अत्रापि पर्वतोन्यः पर्वतोन वह्निमान्धूमादि
त्यावाश्रयासिद्धिस्वरूपे पूर्वोक्तरितिरनुसर्तव्या एवमग्रीमयोरपि विशिष्टपक्षे साध्ये अविरोधि नैइत्संलेनपक्षा
प्रसिद्धि हेत्वप्रसिद्ध्योरव्युदास यत्र कामिनी पक्षो हेतुश्च तत्रा विशिष्टपक्षहेतुज्ञानं कामिनीज्ञानमेव तद्विरोधि
त्वात् कामिनी जिज्ञासायाः कामिन्यां पक्षभूतायां हेतुभूतकामिनीवैशिष्ट्यज्ञानं विरोधित्वाद्विशेष्यतावच्छेदक

कामिनीज्ञानादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानस्येति तदुभयेति विशिष्टपक्ष विशिष्टसाधने स्यर्थ नच ह्रदत्ववत्पर्व
तोवह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतोवह्निमान् पर्वतत्वादित्यादौ च ह्रदत्वाद्यभाव विशिष्टपर्वतस्य
प्रकृत पक्षसाधनग्रहविरोधित्वात् तादृशस्वरूपासिद्धावव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र स्वरूपासिद्धिविरहेऽपि पक्षत
भावादाश्रयासिद्ध्यादेस्तत्र दोषत्वात् आश्रयासिद्ध्याभिकेवलतत्र स्वरूपासिद्धिः तत्राविरोधिन इत्यंतस्यानु
पादेयतया उक्तप्रायत्वाच्चेति भावः ननु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् प्रकृतसाधनाभावविशि
ष्टप्रकृतपक्षस्य वा स्वस्वरूपासिद्धिः कृतमनुगमननिरुक्त्या अतः आह संग्राह्यत इति चेति अन्यथा विशिष्टपक्षस्य वि
शिष्टसाधनस्य चाप्रसिद्ध्या तत्संग्रहो न स्यादिति भावः उभयभिन्नेति आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नेति आ
श्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नेत्यर्थः ननु पर्वतकाञ्चनवह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादिस्थलेपसाव्यत्वासिद्धाव
व्याप्तिः तत्राश्रयासिद्ध्याः घप्रसिध्य तदन्यत्वोऽस्माद्धिकत्वात् एवं दल आह पक्षादि । भेदेनेति न चैवमपि काञ्चनपर्व

हेरंब०

र्वतो वह्निमान् कांचनपर्वतादित्यादौ हेत्वप्रसिद्ध्या व्याप्तितस्य प्रकृतपक्षगृहविरोधित्वेन आश्रयासिद्धितया तद्भि
न्नत्वाभावादिति वाच्यं तस्मिँल्लक्षणेपि सत्त्वाभावादसिद्धेश्च पक्षसार्वदिक्कत्वादिति भावः कस्यचिद्व्याप्यत्वासिद्धि
लक्षणमाह सविषयकेत्यादिना साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेः संग्रहार्थमवच्छेदकान्तरं तं विरोधितावच्छेदकरू
पस्य विशेषणं धूमवान् वह्नेरित्यादौ ज्ञानगतधर्मस्य प्रकृतसाध्यसाधने ग्रहविरोधितावच्छेदकत्वासंभवे
पि कामिनीजिज्ञासादेरेव तथात्वानाव्याप्तिरित्याशयेनोक्तं सविषयकवृत्तिस्तुत्तं हेत्वप्रसिद्ध्यादिज्ञानस्या
पि निरुक्तविरोधितावच्छेदकीभूतसत्त्वादिधर्मवत्त्वाद्धर्मवत्त्वासंवापत्तिरतः प्रकृतपक्षेत्यादि अथ पर्वता
दः पर्वतो ह्रदान्यदहनवान् धूमान्न्वधूमादित्यादित्यादौ हेत्वप्रसिद्ध्याद्यव्याप्तिकामिनीजिज्ञासात्वस्यैव तत्र प्रकृतप
क्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यवद्ग्रहे विरोधितावच्छेदकत्वात्तस्य च प्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वाभावे
न निरुक्तरूपाप्रसिद्धिरिति वाच्यं प्रकृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहे सनेन तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयताश्रय

२२
२९

ग्रहस्यापि विद्यमानत्वेन पर्वतो वह्निमानित्येवं ग्रहस्यापि तथात्वात् तद्विरोधितावच्छेदकपर्वतधर्मिकधूमाभावनिश्चयत्व
स्येव प्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकस्यासोलभ्यादिति भाव येनसंबन्धेन विरोधितावच्छेदकं तेनैव सं
बन्धेन तद्वत्त्वसुमत्त्वलाभार्थं ज्ञानस्येतु क्तं तेन स्वरूपासिद्ध्यादिज्ञानस्य स्वसंयोगादिसंबन्धेन पक्षधर्मिकहेतु
भावनिश्चयत्वाद्यात्मकतादृशरूपशून्यत्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः तादृशज्ञानविषयत्वं घटादौ विषयीभूतहेत्वाभासत्वं च व्य
भिचारादावतिप्रसक्तमत उक्तम् अप्रसिद्धेरिति ननु पर्वतो काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याप्रसिद्धिज्ञान
स्य प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि विरोधित्वादेव तद्विषयीभूतसाध्यप्रसिद्धौ लक्षणसंभवात् साध्यपदं विफल
मत आह साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति अन्यथा प्रकृतसाधनग्रहविरोधिन पर्वतावृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वज्ञानस्य प्रकृत
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वात् तद्रूपशून्यत्वाभावेन तद्विषयीभूतायां साध्याप्रसिद्धौ अव्याप्तिरेव स्या
दिति भावः लाघवादाह तत्स्वं इति निरुक्तस्यालीकसाध्यप्रसिद्धेरित्यर्थः कश्चिदित्यस्वरसस्तत्त्व आयत्र ता श्रामा हेरंब

मा एषकस्यैव ज्ञानस्याविरोधित्वात्त्वज्ञानसंदितस्यस्वरूपासिद्धिज्ञानस्यानिरुक्तरूपशून्यत्वात्तद्विषये स्वरूपासिद्ध्यादा
वतिव्याप्तिरित्यादिकं दृष्टव्यं न तु व्याप्तेरसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरिति वुत्तत्वा व्याप्तिविरहस्यैव व्याप्यत्वासिद्धिपदा
र्थीत्वात्साध्याप्रसिद्ध्यादिसाधारणतल्लक्षणेन युक्तमिति साशंक्यामपाकरोति साध्यहेत्वित्यादितथाच व्याप्यत्वासि
द्धिपदं न योगिकं अपि तु रूढमिति भावः तथाच व्याप्यत्वानवच्छेदकं तस्यानिल धूमत्वादेः तादृशेनेति व्याप्यतावच्छे
दकीभूतेनेत्यर्थः तेन द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य स्वसमानाधिकरणं गुणान
न्यतद्दृहीनत्वे व्यवच्छेदकत्वं न च माहाकालनिरूपितविशेषणतया गुणान्यत्वस्य हेतुतायां गुणान्यत्वस्या
पि द्रव्यत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसंबंधेन यद्व्याप्यत्वं तदवच्छेदकां
तराघटितत्वस्यैव प्रवेशत्वादिति भावः धूमप्रागभाववत्त्वस्य धूमविशिष्टराशभत्वादेर्वह्निव्याप्यतावच्छेदकांतर्भू
भूतधूमत्वादिघटितत्ववच्छेदकत्वं न तस्या समानाधिकरणेनेति प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेन यत्स्वा

धिकरणं तत्तत्प्रकर्तव्याप्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वृत्तित्वं मतेऽस्यार्थ तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वाद्योरपि यथाक
।चित्संबंधेन मिथः सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेन स्वाधिकरणे तेनैव संबंधे
न प्रवर्त्तमानत्वं तु स्वसामानाधिकरण्यं न वाच्यं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि वह्न्यादिव्याप्यताव
च्छेदकत्वापत्तेः धूमप्रागभावादिवृत्ते लिंगप्रमाभावत्वादृशीनां समर्थत्वादिति परामर्शीयमूलमनुरुध्य सामा
नाधिकरण्यमपेक्ष्य ।। तादृशोनवेति धूमत्वादेरपि स्वात्मकतादृधर्मघटितत्वावच्छेदकत्वं न स्यादतो धर्मांत
रेणासंतरपदं न चैवं धूमत्वविशिष्टधूमत्वमप्यवच्छेदकं स्याद्धूमत्वस्य विशिष्टाभिन्नतया धर्मांतरत्वाभा
वादिति वाच्यं स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य धर्मांतरपदेनोक्तत्वादिति भावः तत्त्वं व्याप्यानतिरिक्त
वृत्तित्वं यद्यप्यवच्छेदकत्वमिति सनुषज्यते सत्तस्येति वह्निमान् द्रव्यादित्यादौ द्रव्यत्वादेरनवच्छेदकत्ववारणा
यानतिरिक्तवृत्तित्वांशस्यावश्यकत्वादिति भावः तथात्वं व्याप्यतावच्छेदकत्वं कालिकसाधारणयोः परत्वापर

हेरंब०

तत्त्वज्ञासोः प्रमाणाभावादाह षड्विंशतिर्वेतिइदमुपलक्षणं वेगादिसाधारण्यपरंस्वरूपस्य ज्ञाने रसत्वेऽ
ष्टाविंशतिर्वेत्यपि द्रष्टव्यं व्यक्तिवाहुल्यकृतगौरवं दर्शयन्नाह एवमिति - - - - यत्वासाविति तथात्वं न तस्याप्य
ति पूर्वेणान्वयः ननु तिल धूमत्वादिकं विनसास्नावत्त्वादिकमप्यवच्छेदकं मा भूत् को दोष इत्यत आह हेतुतेति
तादृशेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः केवलान्वयिखंडकानामनुमाह साध्यव्यभिचारित्वेति साध्याव्यभिचारि
तद्धेत्सतिसंबंधसमानाधिकरणो यस्तादृशो हेतुतावच्छेदकाविशिष्टे हेतुस्तस्येत्यर्थः ज्ञानस्येतिपक्षधर्मतेत्या
दिनिरुक्तेति स्वरूपसंबंधात्मकव्याप्त्यवच्छेदकत्वाभावस्य हेत्वाभासत्वायोगादित्यर्थः यद्विषयकज्ञानम
नुमितेः परामर्शस्य वायात्वाभावमुद्रया विरोधितस्यैवाभासत्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नमेव साध्य
व्यभिचारि न संबंधित्वं व्याप्तिस्तादृशसंबंधितामात्रस्य तत्त्वे पर्वतिपव ह्निरेवतथात्वा धूमवान्वह्नेरित्यादि
प्रयोगेपि बाधनियतापत्तेः तथा च याद्याभावविधयैव हेतुतावच्छेदकस्य निरुक्तनवच्छेदकत्वदोष इति वाच्यं

पराईस्थले व्याप्तेरतिप्रसक्तधर्मेण हेतुप्रयोगस्यापि दृष्यादिग्रहस्थानत्वादेवातिप्रसंगभंगे हेतुतावच्छेदकधर्माव
च्छिन्नत्वस्य व्याप्तावनेतरभावादिति भावः ननु व्यर्थविशेषणत्वमपि तियद्रूपेण हेतुः प्रयुज्यते तस्य स्वसमाना
धिकरणौ व्यापतावच्छेदकत्वांतरघटितत्वमपिति विभाजकसूत्रथेति हेत्वाभासाभ्व्रययोत्काइसंतिमसूत्रस्थ
चकारेण सर्थं प्रथथगेव हेत्वाभोदि व्यतिरिक्तमेव न च धूमादिसत्त्वेवसम्प[illegible] वह्नेनिल धूमादिस
त्रप्रतियोगिधिकमेव निग्रहस्थानमस्तिरुतं च शब्दसमुच्चयेनेतिवाच्यं हेत्वधिकमिति सत्त्रदृष्टा हेतुद्व
यादिप्रस्थलयेवाधिकस्थलएवाधिकस्यनिग्रहस्थानत्वादिति भावः ॥६७॥ मणिकृता विवक्षितायाः सप्रकारक
त्वास्वीकारादाह अतिरिक्तेति सप्रकारकविशेष्यतावादिमतेनेत्यर्थः तंपक्षनिष्ठत्वं यद्भावान्वैतराप्रका
रांतरवैयर्थ्यमतो न्यथा व्याचक्षेपक्षइत्यादिना प्रकारभावे तत्र पदि ताहृशप्रकारस्याभाव इति लत्पुरुषः
तदा साध्यस्य सलग्नतियोगित्वाभावाद्बाधमात्रासंग्रहः स्यादतकर्मधारयाभिप्रायेणायोजयति ग्रंथका हेत्व०

रः साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादीत्यादिना हेतुतावच्छेदकाद्युपग्रहात् ननु पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रमात्वरूपस्याबा

धत्वस्य ग्रहे पक्षे साध्याभावस्याभानादधेत्यादिमूलासंगतिरत आह साध्याभावेति पक्षधर्मिकेत्यादि आ

वश्यकाभिप्रायेणेति पक्षसाध्याभाववानिति ज्ञानस्य स्यान्यांशे साध्याभावप्रमात्वग्रहेपि पक्षधर्मिकसाध्य

नुमितेरविरोधित्वात् पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वस्यैव ग्रहस्तादृशानुमितेः विरोधित्वम् पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वं

च साध्याभाववत्व पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रकारकत्वनिरूपवश्यं तादृशप्रमात्वग्रहदशायां पक्षे साध्याभावस्य भानमि

ति भावः ननु पक्षविषयतानिरूपसाध्याभाववत्वद्विशेष्यतावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकत्वमेव पक्षांशे साध्याभाव

प्रमात्वं वाच्यं तच्च प्रत्यक्षसाध्याभावस्याभानेपि संग्रहमनतिकल्पांतरमाह साध्याभाववत्सिति पक्षनिष्ठस्येत्यादि

मूले पक्षे साध्यसंशयस्यादिपक्षे साध्यसंशयस्यानुमानांगत्वानुरोधात् तत्त्वेपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता

ज्ञानोदयात् तदुत्तरमनुमितेरेवोत्पादेन विरोधिव्यभिचारसंशयशानुत्पत्तेरित्यर्थः तथाच साध्याभाववत्वां

२५

25

शोनिश्चयाकारोव्याप्तिर्ग्रहकानुकूलतर्कविरहतोवाव्यभिचारसंशयोव्याप्तिग्रहविरोधितीपक्षीयसाध्यसंशयान्नानुमा
नैमात्रोच्छेदइतिभावःपक्षेसाध्यसंशयस्यमणिकृएमतेनुमानांगत्वाभावात्तदुपेक्षफलितार्थमाहव्याप्त्याविसाद्ि
तत्समेतिष्टांद्धेतार्थनदोषापक्षेतिनव्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारसंशयोत्पादाविस्यर्थःननुव्याप्तिविशिष्टव
धर्मताज्ञानेनप्रतिबंधादेवव्यभिचारसंशयानुत्पत्तिसंभवादनुमित्युत्पाददर्शनंव्यर्थमतआहअनुमित्य
दित्यादिफलतोयातिफलद्वारावपिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यव्यभिचारसंशयविरोधित्वप्रदर्शनायेत्यर्थः
फलतोपितापिरनास्यापांअजनितफलेनापिपरामर्शेनव्यभिचारधीप्रतिबंधात्स्वरूपतोविरोधित्वस्या
वश्यवक्तव्येफलद्वारातथात्वेमानाभावात्एतदेवस्फुटिकुर्वन्नाहाअतएवेतिअवस्तातस्तन्नचैवमित्यनु
मानात्कमित्यंतएव■शंकाग्रंथःयदिव्यभिचारज्ञानमात्रंविरोधितदापक्षीयव्यभिचारसंशयादनुमान
मात्रोच्छेदयदिसाध्यसंशयस्यानुमितिहेतुत्वंस्यात्तस्मादपितदनुरोधिनव्यभिचारसंशयसत्वादनुमानमात्रो हरं॰

२५

छेदः नचैतदस्ति यत्र प्रथमत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिस्तत्र व्यभिचारादिविशेषदर्शने सति संशया
योगादित्याशयेन सिद्धांतयैतिमूले व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादित्यादिनेत्युक्तमुपपत्स्यामनंचेत्यादि यद्यपि
हेत्वाभासस्यानुमित्याभासतायां जनकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ नापूर्वदोषः तथापि शंकेयं समव्याप्तत्वं प्रयोज
कत्वमित्यभिप्रेत्येति ध्येयं कांचनमयत्वविशिष्टस्य वह्नेरप्रसिद्धावशुद्धं वह्निमद्धायौ संदिग्धसाध्यक
त्वरूपस्य पक्षत्वस्यासिद्धिसंभवात्तदप्रसिद्धेरप्रसक्तत्वेन निराकरणायोगादाह बाधके त्यादि अनुमिते
र्बाधकं विरोधियज्ज्ञानं साध्यस्य तदभावस्य वा विशिष्टज्ञानं तन्निबंधने त्यर्थः तेन विशिष्टसाध्यस्य तदभा
वस्य च प्रागुपोलत्वाद्विशिष्टसाध्यप्रसिद्ध्या प्रसिद्ध्या साधकमाननिबंधनायापि पक्षासिद्धेः खंडनदेहुत्वा
द्बाधकमानमात्रोपन्यासानौचित्यमित्यपास्तं उत्क्रमेणासिद्धिबाधयोरेवोपन्यस्तत्वादिति ध्येयम
लेव ह्रौ काञ्चनमयत्वसाध्यकलिंगस्यासिद्धे व्यभिचाराच्च संभवतीपतितो शेषः तथाचोपनीतकाञ्चन

मपत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेर्भ्रमेसत्वमप्रसिद्ध्यादिहेत्वासोभोधिनलघेवोपपन्नेनबाढस्येहेत्वाभासत्वंसाधय
तीतिभावः तत्पक्षत्वसाध्यकानुमित्याभासत्वंतत्पक्षत्वसाध्यहेत्वाभासाधीनमित्येवंनियममनुरोरु
त्तमुत्त्वेदृष्यतिलिंगस्येत्यादिसाअमुच्चापदेतुमाह: वह्निरितिवह्निसाध्यकसलिंगकपरामर्शजानुमितिस्थ
लइत्यादिस्त्वादृशानुमितेरेवपूर्वप्रक्रांतत्वादितिभावः वस्तुतस्तु धर्मिकतत्पराकानुमित्याभासत्वंत
त्पक्षकतत्साध्यकहेत्वाभासाधीनमिवयात्तथाचलिंगजन्यायाः पर्वतकांचनमयवह्निमानित्या
नुमितेर्वह्निपक्षककांचनमयत्वसाध्यकानुमित्याभासत्वाभावेपिवह्निधर्मिककांचनमयत्व
प्रकारकानुमित्याभासत्वात्लिंगस्येत्यामूलंसम्पगेवेतिप्रतिभः स्वमतेज्ञानस्यैवसाध्याभावस्याभास
त्वानचेत्तस्यासंगतेराह अनुमितेः पूर्वमित्यादिभवतेवेति एवंचनचसाध्याभावामतेज्ञानाप्रतिबंधक
इतिमूलार्थः अधिकबलंयसतत्वेनेतिमत्रमंनिरस्यंत्राह अधिकबलरूपत्वेनेति तृतीयासंगमार्थप्रस्य हेरन·

ति अपेक्षणीयत्वमिति साध्याभाववत्ताज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयं विनापि व्यभिचारस्याशङ्कायास्साध्याचरिष्टव्यभिचा
रननुव्यभिचारज्ञानस्य न साध्याभाव। निश्चयमात्राधीनत्वं यद्विनाप्रामाण्यकं नास्ति निश्चितस्यापि व्यभिचारस्याज्ञा
नात्तु। किंतु साध्याभावज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वमेवेत्यतस्तथैव व्याचष्टे साध्याभाव इति निश्चयतोयेनेति व्या
निश्चयविषयतापन्नः क्रियतेयेन विशेषणेनेत्यर्थः निश्चयप्रामाण्ये कार्यज्ञानस्यैव प्राचीनैरर्थनिश्चाय
कत्वोपगमादितिभाव अत्रबाधग्रंथे साध्याभाववत्त्वमिसाद्धिनाः पक्षस्य साध्यवदन्यत्वो पग्रह साध्याद्
रित्सापदाभ्यामसाध्यवत्त्वस्य पक्षवृत्तित्वन्यत्वाद्युपग्रह वह्निमद्धत्वरस्यपर्वतान्यत्वं नबाधइत्यलक्ष्मा
न्यपदे विशिष्टसाध्य इति गुण घटत्वपटत्वविशिष्टद्रव्यत्वादित्सादौ गुणादद्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वमित्यर्थः
आदिभ्यां विशेषेस्यपक्षावृत्तित्वोपग्रहविशिष्टे साध्यपक्षस्यविशेषणाभाववत्त्वंतुनाभास नद्रूहस्या
यांविशिष्टपक्षज्ञानहेतोर्धर्मिणो विशेषणवत्तानिश्चयस्यैवनिरहेणविशिष्ट वत्ताज्ञानस्यैनाप्यायात

२९
२२

त्वतस्यास्य विरोधित्वादत एव साध्यविशिष्टहेतुमत्पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमित्यादिकं स्वयमेव प्रागुक्तमिति ध्येयं
यथामते विरोधित्वं न्वयः तत्रानुभवबलादिन्नविषयकस्यापि ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादुपात्तं निखिल
मेव साध्यवत्त्वादि विरोधि प्राञ्चस्समानविषयकस्यैव ज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पक्षस्साध्यवान्
पक्षे साध्याभाववद्वेत्येतयोरेव वा। उक्तविरोधित्वमित्यपरे वस्तुतो यत्र पक्षापेक्षया साध्याभावो लघुस्तत्र
तत्प्रकारक एव बाधनिश्चयो विरोधि यथा चैत्रावालोकितहृदं वह्निमानित्यादौ तत्र पक्षप्रकारकनि
श्चयत्तापेक्षया साध्याभावं प्रकारकनिश्चयत्वस्यैव लघुत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदक
त्वात् यत्र तु साध्यापेक्षया पक्ष एव लघुस्तत्र साध्याभावधार्मिकपक्षनिश्चय एव साध्यवत्ताज्ञानवि
रोधि यथा हृदश्चैत्रावलोकितवह्निमानित्यादौ तत्र साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया पक्षप्रकारकनि
श्चयत्वस्यैव लाघवेन विरोधितावच्छेदकत्वाद्यत्र तु पक्षसाध्याभावश्चाद्वयमेव तुल्यशरीरं तत्र साध्या

हेरंब

भावप्रकारकस्यैव पक्षप्रकारकस्यापि बाधनिश्चयस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं तिनिगमकाभावाद्यथा
घटाभावो वाह्निमादिति साद्यावित्तिस्तु परमार्थः विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधितावच्छेदकतद्धर्मप्रकारकनिश्च
यत्वेनेत्यर्थः दोषविशेषेति साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्प्रकारताकज्ञानमात्रं न दोषाप्यननु गमेपि न क्षति
नवा लौकिकसंन्निकर्षस्यापि संशयस्य संभवान्निर्णये जन्यसन्निकृष्टकोटेरपि संदेहस्य प्रकारतायाः नवा
लौकिकसंन्निकर्षजन्यस्यापि संशयस्य सति बाधनिर्णये जन्यसन्निकर्षकोटिरपि संदेहस्यप्रकारताया
साक्षात्कारत्वानिरूपितत्प्रकारककत्वादिति ध्येयं ज्ञानसामान्याविरोधितायां संवादमाह अत एवेति योग्य
शाब्दधीहेतु अत्रेदं बोध्यं लौकिकेदोषविशेषजन्ये चासाक्षात्कारत्वनिरूपिततत्प्रकारकचाक्षुषादौ भ्रम
स्तज्ञानघनास्कंदितत्वादिंद्रियजन्यएव तदभावनिश्चयो लौकिकसाधारणविरोधीः सत्यपि सा[illegible]र्शनादि
विरोधिनिर्णये तादृशप्रकारताकचाक्षुषाद्युत्पादात् नापंस्याएउरिति चाक्षुषभ्रमस्थले च विशेषदर्शने

नैंतस्याप्रामाण्यास्कंदनेनाशेवासंवादितएवायं स्यादुरितिचाक्षुषो सति अस्तु वा भ्रमत्वज्ञानानास्कंदितस्यैव
विशेषादर्शनविशिष्टस्यैव स्यादुत्वाभावचाक्षुषस्य तादृशस्यादुत्वचाक्षुषविरोधित्वं अतएव भ्रमसंशयोत्त
रप्रसक्तं प्रतिविशेषदर्शनस्य हेतुत्वं वर्णयंति मिश्राः शंखे पीतत्वभ्रमदशायां च सत्यपि (पी)तत्वाभावस्याप्य
दर्शनेपि तद्दोषे एव प्रतिबंधानपितत्वाभावस्य चाक्षुषं तत्र विशेषदर्शनस्य तेऊत्रकत्वेन वाच्यं शब्दानुगम
शानुपपत्तेत्वात् यदि सत्यपि मालिन्यदशो सत्वश्चैत्साभावचाक्षुषे मालिन्यमार्जनोत्तरमेव शंकस्त्वेस्वे
सचाक्षुषंतदाशंकधर्मिकनिरूक्तश्चैत्सप्रकारताकचाक्षुषं प्रतिमार्जनाभावविशिष्टस्यैव तद्धर्मि
श्चैत्साभावचाक्षुषस्य विरोधित्वं वाच्यं अतएव घटवन्निभूतले यावच्चिरत्वछेदेनालोकसंयोगात् घटा
भावस्य चाक्षुषभ्रमे सत्यपि सर्वावच्छेदेनालोकसंयोगोत्तरमेव भूतलं घटवदिति चाक्षुषोसादेपि तद्दशा
तिसत्वात्तिसर्वावछिन्नालोकसंयोगानामुत्तेजकत्वात् वस्तुतो विनस्यदवस्येन पितादिनाजनिते हेत्व:

श्वैत्याद्यभावस्य भ्रमे सत्त्वेऽपि पित्तादिना मनं नयैरस्य शंखादौ श्वैत्यादिचाक्षुषस्योपपत्तेरनुभविकत्वात् लौ
किकप्रत्यक्षस्यापि विपरीतज्ञानं विरोधि किंतु तज्जन्यभूताः पित्तादिदोषा एवैतत्प्रतिबंधकाः तत्सत्त्वे ब
लावच्छेदकत्वेन श्वैत्यस्य लौकिकप्रत्यक्षत्वं सत्त्वेऽपि पित्ते घटादेः श्वैत्यग्रहात् नापि शंखधर्मिकतादृशचा
क्षुषत्वं सति पित्ते शंखश्वैत्यस्य निर्विकल्पकापत्तेः किंतु शंखगतश्वैत्यस्य लौकिकचाक्षुषत्वं अत ए
व शंखस्य न पित्तचक्षुः सन्निकर्षदशायां विश्वेतशंखकालीनो घट इत्यादि श्वैत्योपनीतदर्शनस्यानु
पपत्तिश्च एवं शंखे पित्तत्वस्य वशे सत्त्वस्य तमसि मीलीमादर्पणादौ च मुखादे दोषविशेषजन्यप्रत्य
क्षादि --- दिदृहः प्रत्यक्षस्य च कस्यचिदपि विपरीतज्ञानं विरोधि सत्यपि समानेन्द्रियजन्ये बाधानिर्ण
ये तादृशबोधानां अनुभविकत्वात् यदि च पित्तादिसमलौकी त्यन्न शंखधर्मिकपीतत्वादिज्ञानमात्रं
प्रत्येकधर्मिकपीतत्वाद्यभावलौकिकनिश्चयस्य विरोधित्वं वाच्यमेव मन्मत्रापि यथानुभवं प्रतिवध्यप्रति

बंधकाभावः शु(धी)मिरूप्येय इति संक्षेपः प्रकृतेत्यादि साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मन स्तत्प्रतिपक्षस्य वारणाय
प्रथमसत्त्वं तं यादृशविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिगोचरस्या
नुमितिजनकत्वं तदन्यत्वे सतीत्यर्थः अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहविरोधित्वं न लक्ष्यग्रह
विरोधिधीविषयतामात्रं वह्निमत्पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादिस्थले वह्निमत्पर्वतस्यापि तादृशविरोधि
त्वात् तदुन्नायकवह्निव्याप्यवत्पर्वतात्मके तत्र सद्बाधे अव्याप्त्यापत्तेः नापि प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृत
साध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं तत्त्वमेव तथा निर्वह्निःप
र्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशहृदत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र सद्बाधाव्याप्तेः किंतु प्रकृतप
क्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयतास्युनग्रहं प्रति यादृशविषयकत्वेन साक्षात्प्रतिबं
धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं तथा च विषयितामात्रस्यैव यथाकथंचित्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्या   हेरंब

पकत्वात्तस्य ग्रहप्रसिद्ध्यानाधमात्रा व्याप्तिरतः पक्षसाधनयोः प्रकृतोपादानं साक्षादिसुपादानाद्वह्निमत्प
र्वतो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्त्वविशिष्टपर्वतस्यापि विरोधिव्याप्यव
त्ताविधया प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधितत्तदुन्नायकवह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतत्वाद्यात्मकवाधेनाव्या
प्तिरितिध्येयं साध्यपक्षाप्रसिद्ध्योर्वारणाय प्रसिद्धौ लीयं सत्यन्त न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रकृत
पक्षादिसाध्यग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्रत्यबाधाव्याप्तिप्रसिद्धपक्षसाध्यस्थले तादृशग्रहविरोधित्वस्यानु
पादेयत्वात् ह्रदत्वादिप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति ह्रदभिन्नत्वादिसमानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्व
मतेः तत्रापि पक्षादिग्रहविरोधित्वस्य सुवचत्वाच्च न च वह्निमज्जलह्रदवान् वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ
वह्न्यभावव्याप्यजलह्रदाद्यात्मकवाधाव्याप्तितस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यं तद्भावव्याप्य
वत्ताधियाः तत्स्यैव पक्षादिग्रहविरोधित्वस्यानुकृत्वात् तस्याश्रयासिद्धत्वेन लक्ष्यत्वेपि क्षत्यभावादिति वदं

तिव्यभिचाराद्यावृत्तिव्याप्तिकारणायाह प्रकृतपक्षे सादि अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वव्यावृत्तिः प्रागुक्तरीत्याद्द
ष्टव्या ननु पक्षधर्मिकसाध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि साध्यविरोध्यनुपादकत्वात् साध्यव
त्ताबोधविरोधित्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरत आह पक्षादेरिति ननु पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयसामान्यं प्रतिब
ध्यतावच्छेदकत्वे सति तु तेन विपक्षावारणासंभवात् विरोध्युन्नायकत्वानुप्रवेशनगौरवमत आह पक्षा
देरिति तु नव्याः आदिमं साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्पक्षादुपग्रहः मूलोक्तं निरस्यति साध्याभावेति
पक्षधर्मिकसाध्यविरोधिवैशिष्ट्यावगाहिधीप्रमात्वमित्यर्थः तेन साध्यवदन्यत्वादिमत्पक्षज्ञानप्रमात्वोप
ननु ग्रहः साध्याभाववतिः साध्याभावप्रकारकमिदमिदं च ज्ञानमित्याकारकः साध्याभाववती पक्षे साध्याभावप्र
कारकमिदं ज्ञानमित्याकारको निरुक्तप्रमात्वस्य ग्रहो विरोधि नाद्य इत्याह तद्ज्ञानस्येति निरुक्तप्रमात्वज्ञान
शेत्यर्थः नोत्सइत्याह अवगाहित्वइतित द्विषयत्वेनैवेत्यर्थ तथा च प्रमात्वविषयकत्वेनाप्रतिबंधकत्वात

हेत्वा०

न्यादिद्वाविंशतिभिन्नस्य तस्य निग्रहस्थानत्वे मानाभाव इत्यत आह तद्विभाजकेति इत्याभासा अयथोक्ता इ
त्येवं निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्य चकारेणाप्यर्थः तत्र त्वोक्तसमुच्चयस्योक्तमात्रसमुच्चायकत्वेप्याह
उदाहरणस्येति तथा च यो यः शब्दत्ववान् सोऽनित्यो यथा घट इत्युदाहरणे यथा शब्देन शब्दत्वनित्यया
२ रूपस्थितावनित्यो घटः शब्दत्ववानित्येवं शाब्दबोधे नैनित्यो घटो न शब्दत्ववानीत्युद्भावन[illegible]दशायां नोत्पद्य
त इत्यपेक्षितान्वयसामग्रीवैधुर्यरूपमपार्थकमेव तत्र निग्रहस्थानमिति भावः ननु दृष्टान्तस्य मद्रिमा
य घटकत्वं तदा वाक्याभ्यावितस्य तस्य साधनवैकस्यमसाधारण्यं वा निग्रहस्थानान्तरं वेति चार वि
कंचे णीयं तदेवानुमाणिकैर्निष्यत इत्यत आह अर्थवशेति तथा च प्राचीमते स दृष्टान्त एव न्याय इ
तितत्रैव विचार इति भावः असाधारण्यं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपं स्वार्थे त्विति साध्यानुगुणस्या पर
भावा पि विपक्षव्यावृत्तत्वांशस्यानन्तोपन्यासादिति भावः व्यतिरेकितया तत्त्वासंभवात्साध्येदित्यत्रैवत्र

५२ र्थादित्यस्य प्रयोजनमाहन्यत्रार्थानुमेयं साधयेदिति साधयेदित्यत्रोपलंभसामान्येच्छितत्वादपेच्छितांशं र्थो

५२ निष्कृष्याह अर्थवशात्संपन्नमिति उभयसाधकत्वं साध्यतदभावोभयानुमितिस्वरूपयोग्यत्वं व्या

माना पनये व्यतिरेकानुमितिव्यतिरिक्तार्थपत्त्यनंगीकारादाह परमतेनेति समुदितग्रन्थार्थमाह एवं चे र्थ

तिसाध्यस्येति साधनतायोन्मुखदृष्टान्तमिमेणान्वयःन वेति लक्षनेनान्वितं गृहीत्वा निश्चित्य अशक्यमिति

शब्द तथा च नित्यः शब्दत्वादित्यस्य साधारण्येनस्यादिति भावः व्यापकत्वेति साध्यतदभावव्यापकत्वानिश्च भिमते

येशब्दत्वाभावव्यापकत्वस्तदभाववदित्यर्थः तथात्वेपि शब्देनित्यत्वसंदेहदशायां शब्दत्वाभावस्य साध्यादि

व्यापकत्वानिश्चयेपि तथात्वनिश्चयेन तदुभयेतिसाध्यतदभावोभयेत्यर्थः प्रतिबंधग्राहयेत्यर्थः प्रतिबंधासंधातुमि

ष्टत्वस्य शब्दधर्मिणि लादिः शब्दत्वादि व्याविजातेराश्रयं प्रातीतिवप्रत्वेत्त नियमेपिसोरमादेः ५२

प्रत्वेनाश्रयस्य भानियमः तथा च चंदनं पृथिवीत्वाभाववत्सौरभत्वादित्यत्रेवसाधारणस्थले

शब्दत्वाभावस्यसाध्यादिव्यापकत्वनिश्चये ३

शब्दत्वाभावेयस्य गत्यासाध्यादिव्यापकत्वाभावादभिमतेत्युक्तं संदिह्यमानयोरिति ४

सोस्याघसाधारण्यस्य·स२ र्थ वस्य१

पक्षे साध्यसंदेहकालेपि साध्यमद्भावव्यापकत्वग्रहोत्वा भासंस्य भवत्विति तत्राह अथ यस्मिन्यादि कात
दसाधारण्यस्य प्रतिपक्षत एवेति तथा च सव्यभिचारे तन्मेतत्वानुपपत्तिरिति भावः ननु साध्याभावा
त्या न्वयव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वं न्न साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप
क्षधर्मत्वस्य तत्पात्वमत आह व्याप्येरितिश्च व्यापकत्वेनेति हेतोः फमवानजलत्वात्स्मः कमा
वगानवह्न्याभावादित्यत्र हेतुद्वयस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे विप्रतिपक्षत्वात्तदौन्वयव्याप्ते त्रा
घु रनिमानकत्वादित्यर्थः एवंविधेति साध्यसाधकतया वोपुपन्नस्त हेतोः सौभावव्याप्तिपक्षध विशिष्ट
र्मवैलक्षण्य साधारण्यंतद्न्यहेतोः तादृशपक्षधर्मत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमितिचौ नेद्व्यस्य मा
प्ति हेतोः साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं प्रतिपक्षो गुणादिहेतोस्तादृशपक्षधर्मत्वं तु हे
तो भासांतरमित्यपि साध्यादित्यर्थः तदुद्भावनगतं पार्थक्यस्य फलमाह तदभावेति तथा च शेषोऽनि

४३

न्यः शब्दत्वादित्यत्रानित्यत्वाभावसाधकस्यैव हेतोर्नित्यत्वसाधकत्वभ्रमस्फोरणार्थं द्वितीयेनासा
धारण्यप्रदर्शनमिति भावः। स्यविभिन्नसिद्धान्तमाह सव्यभिचारेत्यादि मिथो विरुद्धधर्माणामेव विशेष
धर्माणां विभागस्य संप्रतिपन्नत्वान्नेदं युक्तमित्याशयेन क्वचिदित्युक्तं सपक्षत्वनिश्चि
तसाध्यवत्त्वनिश्चयांशत्ता न साध्यविरोधित्वादतो व्याचष्टे पक्षसाध्यवानिति साध्यवद्वृत्तित्वमात्र
स्याव्यत्ततामात्रस्य प्रतिपन्नत्वात्सम्भवात् फरयति पक्षवृत्तित्वे सतीति पक्षवृत्तिताघटकसंबंधेन सा
ध्यवद्वृत्तित्वस्य धर्मिण्याभावस्य च साध्यव्यावृत्तत्वं गोचरान्यथातिप्रसंगात् एवं च रूपं न जातिः द्रि
गुणत्वादित्यत्राव्याप्तिः सामान्यसमवेतत्वाप्रसिद्धेरतो व्याचष्टे साध्यव्यापकीभूतेत्यादि साध्यव
त्त्वावच्छेदेन पक्षे व्यावृत्तत्वस्यान्यपरिदृश्यतादृशार्थलाभ इति भावः अत्र हेतुकप्रकृतपक्षकप्र
कृते न साध्यविरोध्यनुमितौ पयिकव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुत्वतात्पर्येण न साधाभा

४३

त

तस्य साध्यवदन्यस्य वा अन्वयव्याप्तिविशिष्टपक्षकृतहेतुनिष्ठपक्षधर्मत्वादेर्नाव्याप्तिरिति ध्येयं न

त

कक्ररूपस्य विरोधघटकत्वाभावेनेव वार्थगतार्थतेत्यत आह ह्रदं चेति तथा च प्रतिबंधकमेदा

देवह्रदवृत्त्यगाभावत्वमिति भावः असमानाधिकरणेत्यादि नासाध्यव्यापकाभावप्रतियोगि

नो

त्वे सति साध्यसमानाधिकरणभिन्नत्वादेर्वा परिग्रहः व्यतिरेकव्याप्तेः साध्यासामानाधिकर

णप्रवेशात् तत्र ह्रदप्रतिबंधकत्वासंभवादन्वये तु कं न तु दशाविशेषे शब्दोऽनित्यः शब्द

त्वादित्यस्यापि असाधारण्यत्वात् तत्र चोक्तरूपस्याभावादव्याप्तिरत आह साध्येत्यादि तद्भूमः

निरुक्तासाधारण्यभ्रमः पुरुषस्येव दोषो न तु हेतुदोषः नवीनाः मिश्रादयः सामग्रीद्वयेति हे

त्वभावे धर्मिणि साध्यतदभावव्यापकताग्राहिकताग्राहिकयोः सामग्र्योर्मिथो विरोधेनेत्यर्थः

ते

विरोधेऽनुपपत्तेः गगनादेर्हेतुतास्थले तदभावस्य साध्यतदभावोभयव्यापकताग्रहे बाध

स्यमिश्रैः कारणत्वोपगमादि ३

सामान्यं ३ समानविशेष्यताप्रत्यासत्यातत्त्व २

४४ काभावइत्यतउक्तं व त्तिमत्तेति तत्र हेतुमतितत्स्यादेत्वाभावस्य एवंविधेतिउक्तव्यापकत्वयोरेवंक्र
मेणविशेषणीभवइत्यर्थः सहचारज्ञानमिति विरुद्धस्यतेसहचारभ्रमेणव्यापकताभ्रमदर्शन
४४ त नात्व्यापकताज्ञाने मात्रैः प्रत्येवं सहचारज्ञाने कारणमितितु प्राचीनमिश्रैर्व्यवस्थापितमि
तिभावः साध्यतदभावोभयवृत्तिरुपः मिथइत्यस्य व्यापकत्वग्राहकं प्रात्तेत्यादिंश्चय सामग्र्यारि
ग्रहे त्तिगगनादेः यीवत्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेपितदभावस्यसाध्यतदभावोभयव्यापकताग्रहे
स्यासादि विरोधाभावोउक्तं वृत्तिमत्वविशेषितमिति अत्रयावत्पक्षव्यावृत्तत्वं न यावत्सपक्षवृत्ति विपक्ष
त्वाभावः शब्दोजातिः शब्दत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसंबंधेन सपक्षविपक्ष
वृत्तित्वाद्यप्रसिध्या व्याप्तिप्रसंगात् किंतु यावत्पक्षविपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तथाच
सत्तेवहेत्वभावस्यसाध्यतदभावोभयसहचारप्रतीतिरित्यवविशिष्टकृतहेतुनासाध्यतदभा ४४

त्वर सपक्षविपक्ष चेदन्न १
तिध्ययं १

मणिकृतैवव्याख्यातं २
तुः अतएव २

तदर्

वयोः स्वार्थानुमानस्यैव दूषणं परार्थस्य तु यावत् पक्षकारत्वमात्रं दूषणं तद्दूरादेव त्स

स्य हेत्वभावे साध्याभावव्यापकानाग्रहप्रतिबंधादित्यसाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे सर्वसपक्षत्व
वारत्वमात्रमुद्भाव्यमित्यादिनाऽनुपदमेव मणिकृद्वक्ष्यतीति ध्येयं ननु शब्दो नित्यः —
शब्दत्वगगनान्यतर~~त्वात्~~स्मादित्यादावन्यतरत्वरूपेण गगनस्याप्यसाधारणत्वेन च तत्र
वृत्तिमत्त्वमित्यव्याप्तिरत आह वृत्तिमदिति साध्यतदभाववृत्तित्वं यदि साध्यतदभा
ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तदा न तस्य साध्यतदभावसहचारापादकत्वं साध्यतदभावयो
र्नूनं वृत्तौ व्यभिचारान्न्वतो व्याचष्टे तदुभयेति साध्यतदभावोभयेत्यर्थः ननु निरुक्ता
मपि प्रतियोगितया ज्ञानत्वं साध्यतदभावव्यधिकरणस्यानेकं भवेदीति तत्र व्यभिचारतादव
स्थमत आह ज्ञानयोग्यमिति निरुक्तप्रतियोगितया ज्ञानयोग्यत्वमपि नाहशशृंगप्रति
इत्थं पदादिपदांतभावेन तदेवाह॰ यदीति ५

योग्यगितातिरिक्तं दुर्वचमित्याशयेनाह तद्वृत्ति यत्स्यादिति साध्यतदभावव्यापकीभूताभा

तो वप्रतियोगितावत्स्यादित्यर्थः व्यतिरेकिमात्रस्य साध्यतदभावसहचरितत्वात्तन्नो व्याप्यत्वा

यार्थं हेतुत्वासंगतेश्चेष्टतादृशेति साध्यतदभावव्यापकीभूताभावभूतेत्यर्थः वाकार

५५ शून्यंकेवलमभिप्रेत्येदं ननु साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनः साधनस्योभ

भयसहचरितत्वं न हेतिकरमतः फलितिपक्षे इतिशब्दस्यार्थः उभयं साध्यं तदभावं च ननु साध्यत

दभावयोरेकैकव्याप्तिधीसहकारिणा शब्दत्वस्य हेतो साध्यतदभावोभयसाधकत्वमित्यत एव स

वैरितो व्याचष्टे तदुभयसहचरितं भवेदिति ननु पक्षे तं साध्यतदभावयोर्व्यापकीभूतस्य हेत्वाभा

स्यात् वाद्याभाववानपि साध्यतदभावयोरभाववान्स्यादत आह व्यापकाभाववतीति अन्यथेतिफ

व्याचष्टे लमद्वयत्वाच्चात्रयोरभाववदिति पक्षेनेदुभयसहचरितत्वाभावइत्यर्थः नन्वनामपाकर्तुं फलयति

२ अत्रसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्यात्साध्याभावसहचरितं स्यादितिप्रत्येकमेव व्याप्तिः नन्वविशिष्टमापादकं दृष्टान्तासिद्धिरिति २

हेतोस्तत् २ ध्येयं २

[साध्यतदभाव] [तद्]

व्याप्तिर्वैनिष्ठुभयं व्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिर्वेत्यर्थः ननु पक्षे तदुभयसहचरि
तं भवतु विशिष्टत्वमितीष्टापत्तिं निरस्यत्युक्तेति नचेति भावाभावयोरेकत्रासत्त्वनियमादिति भा
वः पक्षधर्मतानुपपत्त्या विशिष्टापत्तिं निरस्यति नचेति प्रत्यक्षं एव शुद्धत्वस्य हेतोः शुद्धवृत्तित्वाख्य [निश्चयान]
[न] गमादिति भावः प्रभाकृतं साध्यतदभावोपस्थापकेत्वादिकृतोः साध्यतदभावव्याप्तिग्राह [न]
कसामग्रीद्वयविरोधस्याप्रायोत्तेराह तदुभयेति व्याप्तिग्रहे इति साध्यतदभावोभयव्याप्तिप्र [व्यतिरेक]
प्रतिबन्धक इत्यर्थः गृहीतेति गृहीतविरोधिनोः साध्यतदभावयोर्व्याप्तिद्वयं योग्यताद्दश
हेतुप्रयुक्तत्वात् तस्य प्रतिपक्षस्येत्यर्थः तथाग्रहः विरोधिव्याप्तिद्वयग्रहः पावत्वं व्यर्थ
मिति क्वचिद्देवाधिकरणे हेत्वभावे साध्यादिसहचारस्य तत्र साध्यादिव्यापकताग्राह
कत्वसंभवादिति भावः नन्वेकत्र साध्यादिमति हेत्वभावग्रहे पन्नत्वेनाद्दशहेतुम

म२ हेत्वभावस्य१

५६ त्वग्रहदशायां हेत्वभावस्य साध्याद्यव्यापकत्वाग्रहादवश्यं यावत्साध्यवृत्तित्वमेव साध्यादि दि

हकं व्यापकताग्राहकं वाच्यं तत्राह व्यभिचाराग्रहे सत्यभावे इति तथा च व्यभिचारज्ञानस्य सत्वात्तत्रैव प्र

तिबंधकत्वादेव नेदानीमुक्तव्यापकत्वाग्रहसंभवाद् साधारण्ये यावत्पदप्रवेशो व्यर्थ इति भा

वः ननु न चैवमेव यावत्त्वं किंतु हेत्वभाववन्निष्ठसपक्षविपक्षव्यावृत्तित्वमेवासाधारण्यं वाच्य

मत आह वृत्तिमता इति आदिना वृत्तिमत्वं यौगिकलोपग्रहः व्याप्तिज्ञाने निःसाध्यतदभावो

भयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेत्यर्थः ननु वृत्तिमता कुत्रापि स्यात्तथैवमित्याशङ्क्य क्रमेणासाधारण्ये

ग्रह व्याप्तेर्विरोधेवेति तद्ज्ञानं विरोधिविषयत्वेनैव प्रतिबंधकं भविष्यतीमत आह उपदर्शिते

मय तितद्घटिते असाधारण्यशरीरे ननु साध्यतदभावौव्यापकयोरेकत्र विरोधाद्धेत्वभावधर्मिक त

धी मिथो विरोधितदुभयसामग्रीत्वेनैव निरुक्तासाधारण्यज्ञानं तादृशव्यापकताद्वयग्रहं वि ५६

क३

पकत्वेननियतत्वात् त्वव्यापकत्वस्य भावनित्यत्वात्

रूपत्वादत आह व्यापकतयोरिति नन्वनइतिसाध्यतदभावव्यापकत्वयोः परस्पराभावात्मकत्वा वे
क दिति भावः ननु इति महतियोगित्वसत्त्वनित्यत्वे नित्यत्वव्यापकत्वे ना(ता) दृशनित्यत्वव्यापकत्वस्य
चानित्यत्वे यादृशत्वानियमात्ता ध्यतदभावव्यापकत्वयोः विरोधोऽवधारणीयः इत्यत आह तु पद र्शि
त रीत्येति व्यभिचारज्ञानमेवेति व्यापकत्वाभिमतस्य शक्यत्वाभावस्याभाववत्तया निश्चिते श
ब्दे व्यापकत्वाभिमतयो नित्यत्वानित्यत्वयोः संदिग्धतया व्यभिचारज्ञानमेव शब्दत्वे नित्यत्वव्या
पकताज्ञानप्रतिबंधकमित्यर्थः तथा चासाधारण्यग्रहस्यतदुभयव्यापकताविरोधित्वे नाभामा
व इति भावः अत एवेनियत एवासाधारण्यज्ञानं नप्रतिबंधकमत एव एकत्र साध्यस्य साध्या
भावस्य वा व्यतिरेकव्याप्त्यावनुकूलतर्कावतारे हेत्वभावस्य तादृशव्याप्तिधीरूपयद्यत इत्यर्थः
एतेनेति परास्तमित्यन्वयः तादृशेति हेत्वभावधर्मिक साध्यतदभावसहचारज्ञानमित्यर्थः तर्का न

पी४

तदैकत्रेर

स१ थिकवले१

४७ वतार इत्यस्य सिकत्रेत्यादिः नास्तीति तर्कसहचारज्ञानस्यौचित्यादिति भावः तर्केर्निबलंव्याप्त्यग्राहक

एव त्वात् किंतु व्यभिचारज्ञानाभावं तथा सति चेदुभयत्र तर्कशङ्काविरहे उभयव्याप्तिग्रहे बाधकाभाव इ त्र

त्यभिप्रेत्याह तर्कस्येति ननु तुल्यबल व्यभिचारसंशयसामग्रीत्वेन तादृशसहचारज्ञानं साध्य

47

तदभाव व्याप्तिधीप्रतिबंधकमेकत्र तर्कावतारे तु ननु सबलत्वेन तर्कस्य व्यभिचारधीविरोधित्वाद

त आह सामग्रीत्वेनेति अयोगाच्चेति यद्विषयकत्वेन ज्ञानत्वेन विरोधित्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वादि ज्ञानस्य

निश्च तिभावः ननु विरोधिविषयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि यथा सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वं तथात्रापि

चे स्यादत आह सत्प्रतिपक्षेति ननु विरोधिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव तत्र विरोधित्वमति

हेतुसाध्यस्य बोधावतारेपि प्रकृतसाध्यानुमितिर्न स्यादस्माकं तु साध्याभावानुमितिसाम

ग्रीविरहादेव तदानीं न साध्याभावानुमितिरित्यतं बहु इत्यत आह बाधेत्यादि आपातत इति ४७

गाघेनयावत्प्रतिहेत्वादाववाप्यत्वादिज्ञानं नोत्पद्यते इत्थितावदित्यर्थः । प्रतिहेतुपरामर्शसंकृ प्र

व तानुमितिविरोधिनां यांनादृश हेतुं व्याप्यत्वज्ञानस्योत्तेजकत्वेमानाभावः कुत्राप्युक्तत्वात्

क्त अन्यथाहेत्वाभासलक्षणोक्तं तेनादृशबाधनिश्चयस्यैवतत्तेजकत्वं किमित्युपेक्षित

) मित्यतो व्याप्यत्वादि॰त्वादिपदं प्रतिहेतुपरामर्शस्य प्रामाण्यलाभार्थं तेनाप्रामाण्यज्ञाना

साध्याभाव भावविशिष्टस्यैव विरोधिपरामर्शस्य प्रतिबंधकत्वादप्रामाण्यज्ञानदशायां चैतदसत्त्वान्न

साध्यानुमितिप्रतिबंधइतिभावः । अत्रेदं बोध्यं अनुमितित्वादेः प्रत्येकस्य प्रतिबध्यतावच्छेद

घ कत्वे पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पक्षधर्मिकसाध्याभाववत्ताना व्यवहितप्रा

ग्वर्त्तित्वबुद्धित्वपर्यवसितेन साध्याभाववत्ताज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमुचितं बाधित्वलिं

गादिभेदेनवृद्धिविधेः पक्षधर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयेस्तथात्वे गौरवात्तस्यतिपक्षस्थले ।

व्याप्यव॰

पिः स्वत्वस्य परिनायकत्वात्तत्रे३
वी१

४८ पि संशयाकारेणैव साध्याभावज्ञानस्योपगमेन तत्सामग्रीसद्भावात्तल्लक्षधर्मिकसाध्याभावज्ञाना
स्व नवच्छिन्नपूर्वत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन तादृशज्ञानत्वम व
न तो नानुगमवातीति निबंधकारानुयायिनः ननु सर्वस्य पक्षतायां केवलान्वयिसाधकस्यैव ह पि
त्वादिर्न तु सद्धेतुत्वं भागासिद्धत्वादेव व्यतिरेकिवह्न्यादिसाधकस्यापि धूमजलत्वादेर्नासाधा
रणत्वमतो विशिष्य फलं योजयति सद्धेतुत्वमित्यादिना केवलान्वयिन इति यद्यपि व्यतिरेकि वह्न्या
48 दिसाधकस्थले व्यतिरेकिणो द्रव्यत्वादेरपि साधारण्यं संभवति तथापि सर्वत्र व्यतिरेकिसा छेतु
ध्यकस्थले द्रव्यत्वादेर्न तथात्वसंभवः किंतु केवलान्वयिनः प्रमेयत्वादेरेवेत्याशयेन केवलान्वयि
न इत्युक्तं न्यूनतां परिहर्तुमाह व्यतिरेकिण इति साधनस्येत्यत्र तु पक्षज्ञप्तेर्यथासंभवमिति सर्वस्य प
क्षतायां केवलान्वयिसाध्यके चेत्तदा व्यतिरेकिणः साध्यमात्रस्यैव भागासिद्धत्वं व्यतिरेकिवह्न्यादिसाध्यं ४८

न२

चेत्तदा द्रव्यत्वादेः साधारणत्वं जलत्वादेर्विरुद्धत्वं घटमादेः स्वहेतुत्वं नु नाशंकनीयं भागासिद्धत्वेनै
वतथात्वायोगादिति भावः केवलान्वयिसाध्यकेति व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्यालक्ष्यत्वादिति भा प्य
वः स्वहेतुत्वं निश्चितव्याप्तिकत्वं तेन धूमसाध्यकवह्न्यादेरपि गृहीतसाध्यसहचारस्य वारणा
नन्वनन्तत्वं तु विरुद्धवारणाय स्वपक्षवृत्तित्वमिवानुपसंहारिवारणाय पक्षान्यत्वमपि साधारणलक्ष
णे विशेषणं देयमेवेत्यत आह फले नच विरुद्धमिति नुक्तं साधारणग्रन्थे तर्हि दृष्टान्तासिद्धिरिति भा च
वैः नन्वत्र पक्षत्वं यदि संदिग्धसाध्यकत्वं तदा सर्वत्र साध्यसंदेहदशायां केवलान्वयिसाध्यकस्यापि अनु क
पसंहारित्वा~~...~~रित्वापत्तिरतो बाधकमानप्रवेशः तथा च कुत्रापि साध्यतदभावयोरनिश्चयद
शायामेवानुपसंहारित्वमिति भावः ननु बाधकमानेन साध्याभावस्य निश्चयः तथा च केवलान्वयि
नामभावाप्रसिद्ध्या विशेषणदलेनैव तत्साधकस्य वारणसंभवे सत्यंतभागो व्यर्थ इति तत्राह

तद्वारणाय सत्यंतानौचित्यमत आह पक्षत्वमिति सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वे व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया निश्चि
तस्यापि वह्न्यादिसाध्यकधूमादेरनुपसंहारि

स्यमिन्नत्याह१ मेव१ क्ष१ स्यंता१

४१ केवलेति पर्वतादेः धर्मिकसाध्यवत्ताग्रहविरोधिमानं बाधकमानं तच्च साध्यादौ पर्वतवृत्त्यभावप्रतियोगित्वाद्यवगाहि

निश्चयस्वरूपमेव सुगममिति पञ्चम्यामुक्तत्वादिति भावः न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणसाधारण

त साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वलक्षणविरुद्धयोरन्यतरेण संकरादुक्तरूपं नानुपसंहारित्वमत आह

५१ निश्चितेति तथा चानुपसंहारितादशायां साध्याभाववत्त्वकुत्राप्यनिश्चयान्न तादृशसंकर इति भा

वः न चैवं साधारण्यादेर्निश्चयगर्भत्वान्नित्यदोषता न स्यादतः कल्पान्तरमाह साधारण्याद्यग्रहेति

तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वादेः साधारण्यादित्वेपि न क्षतिः ज्ञातासत्कार्यादेवानुपसंहारिणः दे

भिधेयं यत्वादिति भावः न तु सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यस्यानुपसंहारित्वे केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतु क

त्वादिति प्राग्युक्तम् अक्तलास्यं गतिरत आह सद्धेतुत्वं चेति अन्यथा लक्षणस्य सत्त्वं न दलस्यैव सार्थकता

ति पत्तेरिति भावः अप्रतीतेति तस्य विशेषणत्वात्तदेव फलं विपक्षे निपातेन योजयति व्यतिरिक्तरत्यादि ४१

त्य१

आ ह : न १

नाऽनुपसंहारितादशायामपि संशयात्मिकसहचारप्रतीतिरस्त्येवेत्यत उक्तं निश्चित इति व्याप्तिग्रहा
नुकूलेत्यनुगतोक्तिसंग्राह्यं प्रदर्शयति अन्वयेन व्यतिरेकेणेवेति अनुपसंग्रहीतव्याप्तिकस्य सद्धे
साध्य तुत्वविपक्षत्वादन्यत्रानिश्चितसहचारिकत्वरूपमनुपसंहारित्वं तत्रातिव्याप्तिमेव त्वतो भावमाह तथे
थाचेति सम्पत्तमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं न तु विशेषकमिति नैविशेषणस्य पक्षत्वादन्यत्वस्य प्रा
पकमित्यर्थः तथा च पक्षेऽतिरिक्ते चेति द्वन्द्वसमासोऽतिरिक्तनिरुक्तिनाममि[illegible]प्रेत इति ना कृ
तिव्याप्तिरिति भावः नन्वेवं तत्रैव साध्यत्रैवसाध्युत्तरमकर्त्वमसंगतिरत आह विशेषकत्वेति रि पक्षाति
क्तपदस्य पक्षादन्यत्वरूपस्याविशेषकस्य प्रापकताभिप्रायेणेवेत्यर्थः तथा च पक्षादतिरिक्तः प
क्षातिरिक्त इति तत्पुरुषाभिप्रायेण दूषणमिति भावः ननु शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणस्थ
अयं लेशब्दत्वगोत्वादिनिविरुद्धस्थले च प्रसिद्धपटाद्यवच्छेदेनेव व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेक

तदाविपक्षात्योप्रसिद्धैव २

५० सहचारस्य प्रतीतिसंभवान्नातिव्याप्तिरतः स्थलान्तरे तां प्रदर्शयति साधारणादित्यादिना सपक्षविपक्ष अ

व्यावृत्तत्वं पक्षसाधारण्यं व्यतिरेकसहचारस्यैव प्रतीतिसंभवान्नातिव्याप्तिरतो व्यावृत्तेः सपक्षव्या

स वृत्तेरिति निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तेरित्यर्थः पक्षतावि रहे पक्षातिरिक्तपदार्थाप्रसिद्धेर्वाति व्याप्तिर ना

तः फूत्कारयनि पक्षतादशायामित्तिशब्दत्वादित्यादावितित्र्प्रति व्याप्तिरित्यन्वयः पक्षातिरिक्ते कुत्राप्य

न्वयतो व्यतिरेकतो वा सहचारस्यतत्राप्रतीतेरिति भावः अन्वये साधकइव व्यतिरेकिसाधके पि सा

५० धारणेति व्याप्तिं दर्शयति जलमित्यादिना अत्र जलत्वावच्छेदेन पक्षतादशायामुत्पत्तिकालाव

च्छेदेन स्नेहजले स्नेहाभावस्य शीतस्पर्शेन हेतुना सममेन तत्र सहचारग्रह इति भावः अ

स्य साधारणस्य लक्षणविशेषमुक्त्वा विरुद्धस्य तमाह रूपमित्यादिना अत्र विरोधस्य स्वरूपासिद्धि भावा

द न्यतरसंकीर्णतानिपमात्स्वरूपासिद्धिसंकीर्णविरोधं दर्शयितुं रूपस्य बाधसंकीर्णत्वं प्र ५०

साध्यवद्व्यावृत्तत्वमेवासाधारण्यं तदाप्याह जलमित्यादिना तत्रानिम्नेहत्वे स्नेहवद्व्यन्निन्यत्वे स्नेहवद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तेनोत्पत्ति

कालावच्छेदेन स्नेहशून्ये स्थूलजले शीतस्पर्शवत्त्वस्य सत्त्वेपि न क्षतिः ५

या शयितुं जलस्य पदार्थतो निर्देशः ननु घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणवत्त्वस्य हेतोर्व्यतिरेकसत्त्वाद्
व्यभिचारताभावाद्व्याप्तिर्न व्यतिरेकसहचारैकाहातुं शक्यत एवेत्यतो हेत्वंतरमाह गुणत्वा
दिगुणकर्मवृत्तेः समवायेन हेतुतालाभार्थं जातिपदं तत्र तत्रत्येति सहचारांशस्येत्यर्थः तत् प्रत्ययां
थाव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारस्फुरत्वमेवानुपसंहारित्वं युक्तमिति भावः अनैकांतिक
शब्देति ऐकांतिकत्वं साध्यैकनियतत्वं साध्यव्याप्तिरिति यावत् नञ्ञोऽत्र तद्ग्रहप्रतिबंधक या
ग्रहविषयत्वरूपं तत्तु द्विविधं त्वमुपस्थापयंत्यनैकांतिकशब्दार्थमहिम्ना साधारणादिकं
पूर्वस व्यत्येकमेव दूषणमुक्तानुपसंहारित्वस्य च व्यर्थविशेषणतानन्तथात्वसंभव इति भावः
असाधकत्वेनेति अयं हेतुरसाधकोऽनुपसंहारित्वादित्यत्र व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारविधु
रत्वादित्यस्यैव संभवात् प्रतीत्यांशस्य व्यर्थत्वादिति भावः साध्योपस्थापकत्वादित्या।

पं०१।३

दिनासाध्याभावोपस्थापकत्वांशस्योपग्रहः व्यर्थत्वादिति अयं हेतुरसाधकोऽनैकान्तित्वादि
त्वत्र साध्यसंदेहजनकसाध्यतद्भावोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वरूपानैकान्तिकत्व
हेतौ साध्योपकर्त्वस्य व्यर्थत्वात् साध्यसंदेहजनकसाध्याभावोपस्थापकैर्दः साध्यसंदेहजनक
साध्योपकेत्वादेरेव वाहेतुसामान्यकान्त तथा च प्रत्येकरूपाणामिवानुगतरूपस्यासाधकत्वानुद्भ
मापकत्वं दुर्घटमिति भावः अयं हेतुरसाधकोऽनुपसंहारित्वादित्यत्राऽहीनसहचारकत्वहेतो
भिन्नधर्मिकत्वादेर्व्यर्थ्यशंकैव नास्तीत्यस्वारसः केचित्तु रित्यत्र स्फुचितः सर्वस्येत्यादिम
तस्य प्रागुक्तं व्याख्यापरं मकतेकेवलान्वयिसाध्यकसाध्यकत्वपर्यन्तानुसरणेव यथाश्रुतिर
तो दूषणद्वयाभिप्रायेण फले व्याख्यानं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति उभयत्र साध्याभाव
वत्वं हेतुनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वा प्रतीतेः पूर्वं शेषाखंडनं च फलमात्रार्थाभावादित्यत्र वैकरः ५१

पस्या, पस्या, स्ये, स्वप, क, त्या, प्य, इत्थं, ५९, ८।

सत्तार

पूरणीयः तत्त्वमाप्येतिन तत्त्वमाप्येतितत्त्वं विप्रतिपत्तिविषयत्वं व्याप्तिस्तु व्यापकसामानाधि
करण्यरूपा ह्यास्य इति व्यापकविप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वं तु फलितार्थः ननु सर्वत्र मेयत्वादेः वि
प्रतिपत्तिदशायां तत्साध्यकस्य हेतोरनुपसंहारित्वात्कथं तत्र व्याप्तिरत आह इदं चेत्क ति
थं चित् आत्मत्वैरूप्यादिनानुसाध्याभावहेत्वभावयोः सहचारग्रहदशायामपि हेतौ सहचा
रनिश्चयात्मकसमानाधिकरणधर्मानुपसंहारस्याभासत्वादिनानन्तत्तदानीमपि व्याप्तिरत आह य
स्येत्यर्थं इति तथा च यदा यदीयव्याप्तिग्रहानुकूले कधर्मानुपसंहाराभावः तदैवासौ अनुपसंहारील
र्थः अत एव व्याप्तिग्रहस्य पदेयत्तेनन हि शेषकत्वं पेनयत्रेतिसत्त्वस्यापि तत्त्वासंभवे
पक्षेति षष्ठी विवरणादसंगतिः तथा सत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगतधर्माभावादेकमा
त्रोक्तौ अन्यव्याप्तिग्रहदशायामतिव्याप्त्यापत्तेः किंतु तद्धेतुकप्रकृतसाध्यानुमित्युपयिकत्व

धा वा व त्रच दै

रूपमेव व्यापीयत्वमुभयव्याप्तिग्रहानुगमकं वाच्यं न चैवं हेत्वभिमतपदं मर्थं न दुर्मेयसंपादनादेवो
नार्थलाभादित्यभिप्रेत्याह तथाचेति यद्दुक्तुक उपक्रम नसाध्यसिद्धोपयिकीयो व्याप्तिग्रहः तदनुकूलैव
र्युपसंहाराभावः तस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थः अत्र व्याप्तीति स्वरूपकथनमात्रं न नु विवति
तं वैयर्थ्यादन्वयव्यतिरेकसाधारणव्याप्तित्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात्तु साध्यसिद्धोपयिकता
शादिकाति प्रसंगाभंगादिति ध्येयं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिमत्तयानिश्चि
तेनन्निश्चयो वेतिउभयत्रापि व्याप्तिग्रहानुकूलत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः तोरशस्यनिरुक्तस
हचारस्य सर्वे निश्चेहंजलत्वादित्यादेः विरुद्धस्यापि मैदशाविशेषे अनुपसंहारित्वाभावात्यसंभवा
दाहृश्चेपसिद्धेनितथा च सर्वमनित्यंप्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः अतिव्यापकश्चेति साध्य
हेतोस्तद्भावयोर्वातत्र सहचारस्यासंभवादिति भावः सर्वस्य पक्षत्वे अनुपसंहारित्वमिष्टमेवे

52

५२

या तत्तोरूपस्य परत्वान्निर्देशः कारणाभावेनेति व्याप्तिज्ञानकारणाभावेनेत्यर्थः दोषोऽनुमित्यनुत्पत्तिनि तये
यामकः नवेदं त्वाभासः तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादेवं तु हेत्वादिमद्धर्मिकसाध्यसंदेहस्याप्यविरो स्य
धित्वात्तादृशपक्षस्येवानुपसंहारित्वं वाच्यमित्यभिमानः ननु पक्षत्वं यदि साध्यकोटिकसंशयविशे तदभाव
म ष्यत्वं तदा साध्यवन्नदत्वकोटिकसंशयदशायां तिरस्तोऽनुगतरूपेण संशयं निवेशयति साध्यनि
श्चयेति साध्यनिश्चयो विरोधिप्रतिबंधकोपस्तादशपक्षत्वर्थः सर्वं वह्निव्याप्यवत् कुमारित्वादौ
सर्वं वह्निमन्नवेत्यादि द्विसंशयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वात् तद्वदुक्तरूपमनुमिति द
मादेरनुपसंहितत्वापत्तिः अतः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वं प्रकृतसाध्यवत्त्वावगाहित्वावच्छि
न्नमेवं विशेषणीयमित्याचष्टेऽपि तु संशयं विशिष्य व्याप्तिविशिष्टसाध्यवान्नवेत्यादिरिति सर्वधर्मि
कसाध्यसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यस्य तादृशसाध्याभावनिश्चयस्य सत्त्वेऽनुपसंहारित्वाभावात्

साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वं [illegible] निवेश्य २ त्रिरव ति॰ २

५३

५३

उक्तं संशयस्येति यद्यपि धर्मान्तरसंदेहात्मकस्य साध्याभावनिश्चयस्य तेनाप्यवारणात्तत्कृतसाध्यसंशयत्वाभि-
धानेच नानुगमः वानर्पितथापि साध्यवत्तात्तानाविरोधित्वमेवात्र संशयत्वं वाधनिश्चयजनकत्वं चेति
न छुदासः न त्वेतावता केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नतादृशसंशयविशेष्यताकत्वं फलितं तत्र चावच्छेद-

व

कत्वं यद्दिस्वरूपसंबंधविशेषः तदादृव्यगुणत्वादिप्रातिस्विकरूपेण सर्वत्र साध्यसंदेहदशायामनुप-
संहारेण व्याप्तिः तत्र केवलान्वयिधर्मस्य प्रमेयत्वादेः साध्यसंदेहविशेष्यतानवच्छेदकत्वादतन्नाह

तं चे

न्नवच्छेदकैतिस्तं केवलान्वयिधर्मस्य व्यापकतादृशसंशयविशेष्यताकत्वमर्थः केवलान्वयिसाध्यकेऽ

ध

कानुपसंहारिस्थले च अभावांतरे साध्यीयत्वावगाहिनः सर्वं प्रमेयं न वेत्याकारकसंशयस्य केवलान्वयिविशेष्यत्वेऽस्य त्यादिसं-

स

शयमिति भावः स्वरूपेणोऽवर्मिणप्रकारीभूतस्य उक्तसंशयस्याभावे तात्पर्योजकं रूपमाह एवं चेति हे-
त्वादौ त्यादिना हेत्वभावस्य परिग्रहः एतेन त्याद्यग्रिमकल्पेनर्षोनरुक्तं निरसितुमाह पर्थ इति बे

५३

परार्थस्थले हेत्वाभासज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वात्प्रयाचष्टे· ज्ञाने ज्ञापन इति· २

कारणाभावमुद्रया २

हि र्भावभितस्य व्याप्यत्वासिद्धितइत्यादिं व्याप्यत्वासिद्धिर्यदि सोप्यत्वाभावः तदा छाते निरुक्तानुपसं
हारित्वस्यानुपजीव्यत्वादसंगतिरतो व्याचष्टे असिद्धिरिति तथा च सहचारनिश्चयाभावस्य व्याप्तिनिश्च
याभावे नियतत्वात्तस्य ज्ञानजनकत्वं सुघटमेवेति भावः अंतर्भावितस्य व्याप्यत्वासिद्धाविप्यादि: ना

पक्षीव्य
तिभावः

भास इति तथा च सुतरां नानुपसंहारित्वमित्यर्थः सत्तया स्वरूपसत्तया विरोधित्वादित्यस्य व्याप्तिबुद्धेर्वि
रित्यादि: ननु मास्तु तद्धेतुमद्विशेष्यकः साध्यसंशयो हेत्वाभासः तथापि व्याप्तिज्ञानविरोधिनः तस्य
विषय एव तदाथाम विषयीत्यत आह तद्विषयत्विति नास्त्येवेत्यत्रेणान्वयः केवलेतिन थाच सर्वं प्र
मेयं वाच्यत्वादित्यादावनुपसंहारि एव व्याप्तिः व्यतिरेकि साध्यके तु कचिदेव सत्ताशयेन तत्राप्रोलिख:

धन
वंहि

सावन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा प्रकृते केवलान्वयित्वेन न तुस्याप्युपग्रहः ननु वाधकमुविषयस्यैव
सत्तु मत्व मेयं न वेत्यादिसंशयविषयस्यापि हेत्वाभासत्वं नोपेमतस्तत्रा व्याप्तिर्न दत्तोरित्यत आह व्य क
यद्यपि सर्वं वाह्निमद्भूमादित्यादौ व्यतिरेकि साध्यके प्यव्याप्तिः संभवति तथापि केवलान्वयि साध्यके स
वत्रैवाव्याप्तिः ३

य

स्येवतस्य २

५८ तिरेकीत्वादिसंदिग्धसंदिग्धेति तथा च न साधारण्यापत्त्यार्थः क्व मितिन क्तसंशयविषयतापन्नंसा

ध्याभाववत्तेवह्न्यामितत्वमेवास्ता अनुपसंहारित्वेतादृशसंशयविषयतानवच्छिन्नंवतदेव साधारण्येन

54 मितिमिथो भेदस्य संभवात्वे तत्त्वं तदाहुः नाभावमस्ति यतएनानुपसंहारित्वमिति भावः सर्वधर्मिकसा दतः

मेव असंदेहस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वेनिरस्यति विश्वेत्यादिना कारणीभूतेत्यस्य व्याप्तिग्रहेत्यादिः

सहचारस्य ग्रहो निश्चयः तद्विरहादित्यर्थः तथा च कारणाभावादेव व्याप्तिग्रहाभावस्योपपत्तौ साध्यसंदे

भाकृति हस्यतत्प्रतिबंधकत्वे मानाभावः ननु विश्वधर्मिकसाध्यसंदेहदशायामेवान्वयव्यतिरेकसहचार

आ योर्निश्चयः कुतो न जायत इत्यत आह संशयसामग्रीति निश्चयप्रतिबंधादिति प्राचामनोनिदं तैर्निश्चयत्व इ

"विशेषणानावच्छेदकीभूतसाध्यादिमत्ताननिश्चयविरहादेवतदानीमनुत्पत्तिरितिद्रष्टव्यं एवं व्याप्त्यज्ञान

रूपासिद्धेरेव अपक्षकलेप्युपजीव्यत्वादेवानुपसंहारित्वं पृथग्व्याख्यमितिमणिकृदुक्तं समाधानं ५८

स्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् स्यमतेतु साध्याविरोधविरोधज्ञानविषयताकस्यसोदिसहचारग्रहस्य २

=दि= =ध्या=

तिव्याप्तिग्रहेऽनुकूलोयः सहचारस्तन्निश्चयसामान्यप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपवत्वमर्थः। संदेहं प्रतिश्चानुपसंहारि च

दूषयति उपजीव्योपि चेति साध्याभावसंदेहादित्यादि नाशाध्यवसेयत्वादिसंदेहपरिग्रहः विरोधित्वादि न्य
सि तस्योक्तत्वादिति शेषः मिश्रमतमुपन्यस्यति यत्विति [illegible] त्वस्याविरोधित्वान्निश्चयपदं अन्वयव्या
व प्तिग्रहे प्रत्येकं चान्वयव्यतिरेकीयसहचारयोः प्रयोजकत्वोपगमात्तु मयव्याप्त्यनुगमाभावेपि न क्ष
तिरिति भावः सामान्यार्थकस्यावच्छिन्नपरस्य व्याहतिमाह विरोधस्त्विति तथा च तादृशनिश्चय
सामान्यांतर्गतस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्यैव विरोधित्वाद्विरोधस्य दुरासः साध्यान्वयसह अथा
चारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्याप्तिग्रहानुकूलत्वेनान्वयव्यति
रेकसहचारयोरनुगमाव्यर्थं इत्यत आह असाधारणादिति निश्चितसाध्यवद्यावृत्तत्व इत्यर्थः व्यतिरे
त्र किणि व्यतिरेकसहचाराग्रहोतव्याप्तिकेन व्यतितथा च तदुभयसाधारणार्थमेवोक्तक्रमेणास रेकेति
हचारद्वयोरनुगम इति भावः इदमुपलक्षणं व्यतिरेकसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपव

तथाविरोधः ५   इति।   रूपा।

५५

त्वमित्युक्तौ निश्चितान्वयसहचारकेति व्यतिरेकतोऽप्यनुगमौ दुष्टत्वं ः तादृशरूपं उक्त्वा निश्चयत्वावच्छिन्नवि
रोधिरूपं यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थस्यैव विवरणमाश्रय इति यथाश्रय इति यथाश्रुतेन साध्यसंदेहस्य केवलान्व
यिधर्मव्यापकत्वाभावादाह तथा चेति केवलान्वयिधर्मेणावच्छिन्नं तद्व्यापकं यत्साध्यसंदेहविशेष्य
त्वं तद्वत्तित्वमित्यर्थः केवलान्वयिसाध्यके चाभावान्तरे वा व्याप्तिप्रत्यक्षादिसर्वं वाच्यं न वेत्याका
रक एव साध्यसंदेहः सुलभ इति भावः अवच्छिन्नान्तर्भावो वृत्तिमाह व्यतिरेकादावित्ति व्यतिरेकस
हचाराग्रहेणैव व्याप्तिकादावित्यर्थः आदिपदे [illegible] नासाधारणादेः संग्रहः संदेहेति सर्वत्र सा
संदेहस्य विरोधित्वे संशयोऽनुगमनीयः तथा च साध्यनिश्चयसामान्यविरोधित्वेनैव सामान्येसा
मंजस्य केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नत्वाद्यन्तर्भावे गौरवमस्त इत्याशयेनाह साध्यवत्तानिश्चयसामान्येति
सर्वं नेवाच्यं ज्ञेयत्वादित्वादो चाभावान्तरे वा व्याप्तिप्रत्यक्षादिग्रमरूप एव साध्यवत्तायां निश्चय

त्वा   55   वत्ता   ५५

३ हचाराग्रहस्यैवासंभवादिति भावः ननु सर्वत्र साध्यवत्तदन्यत्वादिसंदेहदशायामपि हेतोरनुपसंहारित्वात्साध्यवत्तानिश्चय ३
३ विरोधित्वेनैव ३

१ विरोधी

८२

~~फ~~कलमइति दशाविशेषे तन्नाव्याप्तिरिति भावः सामान्यपदोपादानाद्व्यतिरेक्यादौ नातिव्याप्ति

रित्यावेदयति धर्मिविशेषेत्यादिना ननु यदा वस्तुमात्रे साध्यसंदेहः किं तु हेतुस्तत्साध्याभाववांश्च यत्र निर्णी वा

तैः तत्रैव साध्यसंदेहस्तदानीमपि हेतोरनुपसंहारित्वं व दूषकताबीजस्य व्याप्त्यग्रहस्य संभ मे

वात्तथा च तद्वारणाय व्याप्तिस्तत्रत्यसंदेहव्यक्तीनां धर्मिविशेषनियंत्रितत्वे न साध्यनिश्च

यसामान्यविरोधित्वात्तत्राह साध्यसंदेह इति स्वविशेषणताव्याप्रकृतसाध्यसिद्ध्यनुकूलं

व्याप्तिग्रहोपयुक्तसत्ताकसंशयत्वमित्यर्थः अन्वयसाध्यस्यान्वये एवं व्यतिरेक इत्यत्रापि साध्य

स्य व्यतिरेक इत्यर्थः ननूक्तसंशयस्यानुमितौ परामर्शे वा विरोधित्वाभावात्तद्विषयस्यानुपसं

ता हारित्वरूपहेत्वाभासत्वेनोपपत्तिरत आह स्वरूपसदिति ~~साध्यवत्ता~~ दशासंशयकालावच्छिन्नता ~~यत्ता~~

दसंशयाधर्मिणो हेतुमत्त्वमेवानुपसंहारित्वमिति भावः तन्निश्चयेति हेतौ साध्यसाध्यसा

शा१

तितपाचतार

५६ मानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबंधकमित्यर्थः नकत्संशयविषयत्वस्य धर्मिणो हेतुमत्ताज्ञानं सा
ध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्य हेतुरेवैन कुतः सामग्रीत्वमत आह हेतुमतो ति हेतुमत्ताग्रहात इत्य
५८ र्थः औचित्येति क्रमसिद्धत्वादित्यर्थः तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्धेतुत्वमिति भावः ननु हेतुम
न त्तावच्छेदे साध्यसंशयसत्त्वेपि कोप्यनुसाध्यानुपस्थित्या हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंदेहो दुर्
दरस्तत आह साध्याभावेति तात्पर्यकसंबन्धिनः संबंध्यंतरस्मारकत्वादिति भावः क्वचिदपि किंचि
च दधिकरणे तन्मावे नापि तथा साध्यविशिष्टवृत्त्यात्मकस्य साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य विशेषण नैश्चित्य
तावच्छेदकीभूतनसाध्यवत्तायाः क्वचिदप्यनिश्चयेन कारणाभावादनुत्पत्त्या साध्यसामानाधिकरण रा
ण्यज्ञानानुपस्थितावपि तदवच्छिन्नाभावग्रहे बाधकाभावादत आह प्रतियोगिनेति प्रतियोगितावच्
छेदकप्रकारकप्रतियोगिधर्मिकनिश्चयस्येत्यर्थः आसक्तदित्यसामग्रीरित्यादिः स्वमते प्रतियो
२ गिसंशयस्तदानीं दुष्पट इति भावः ननु कारणबाधात्साध्यसामानाधिकरण्यस्य प्रकारेण साध्यसामानाधिकरण्ये २ ५६

गि विशिष्टिता[illegible] भाववमानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीसामान्यसामग्रीत एवोपगमात् न च विशिष्य विशे
षणमित्यादिक्रमेण साध्यसमानाधिकरणज्ञानादेव तादृश्यप्रमात्वस्याभावः संदेहियतौ प्र
तियोगिविशेषणताभावबुद्धेः विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अन्यथा निर्विकल्प
कादपि तत्क्रमेण घटोनास्तीत्यभावप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः ननु साध्यवद्वृत्तित्वमित्याकारकं
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं साध्यवैज्ञानिश्चयं विनापि संभवत्येव यत्र विशेष स
त णतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकांशे यत्र किंचिद्वासंततादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावेव विशे
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयपक्षे नहेतुनानुपपत्तेश्च तादृशसाध्यांशे धर्मितावच्छेदकांभा तरा
वादत आह अन्यत्रेति सः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकनिश्चयः त्व
ननु साध्यवत्तांशे धर्मितावच्छेदकांशे कथं तत्र कशून्यत्वेपि साध्यवैशिष्ट्यबोधे साध्यवत्तानिश्चयत्वे

सिष्टवैशि॰

५७ नैवहेतुत्वं ननु साध्यवत्ताज्ञानत्वेन संशयसाधारणसाध्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वेन तदप्रामाण्यनिश्चयाभाव
57 स्यैव कत्तेजकतायां गौरवापत्तेरित्यतः कल्पान्तरमाह साध्य इति तथात्वं स्वरूपसत्तादृशसंशयवि
हेतु शेष्यधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव धर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः नत
ज्ञानस्य थापीति यद्विषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं तस्मिन्वहेत्वाभासत्वादिति भावः अन्यथेति सामग्रीत्वेन प्र
तिबंधकत्वे व्याभासत्वं इत्यर्थः अभिचारितादिसाधारणाद्व्यत्वादिमत्वे हेतोस्साधनवह्निध्वंसा
सां धारणद्व्यत्वादिमत्वे चपत्तस्याभावौतरमाभासताप्रयोजकं स्यादित्यर्थः ननु अभिचारितादिसाधार
स्यहेतो णद्व्यत्वादिमत्वे हेतुविशेषदर्शनदशायां नु व्यभिचारितादिदृशायां नु न्मस्यात्तत्मद्ज्ञानस्य विरो नतज्ज्ञा
धिसंशयसामग्रीत्वमत आह तदुक्तस्यैवेति साध्यसंशयधर्मितौ हेतुमत्त्वस्यैवेत्यर्थः तस्य निरुक्त एम
द्व्यत्वादिमत्वस्य इतरसाधिकेन विशेषदर्शनादिसहकारेण तत्तन्निश्चयेति व्याप्त्यादिनिश्चय ५७

विरोधिव्यभिचारादिसंशयस्तु सामग्रीत्वादित्यर्थः असिद्ध्यादित्यादिना व्यभिचारोत्कपग्रहः प्रत्य रा
त्तसामग्र्यपीति आभासत्वप्रयोजकं स्यादितीति पूर्वेणान्वयः न याचसंनिकर्षादिसहकृतसाम्प्र
सिद्ध्यादिविशेषणीभूतवस्तुनां ज्ञानस्य स्वरूपसिद्ध्यादिनिश्चयसामग्रीत्वेन पक्षधर्मत्वादिज्ञान
तादृश विरोधित्वाच्चद्विषयीभूतवस्तुनां हेत्वाभासत्वोपपत्तिरिति भावः प्रतिबंधेनुत्पादोह्यपि चेति नि त्वा
यत्रयत्र यतविषयेणापीति हेतुत्वेन मात्रेसाध्यसंदेहे नाप्युपपद्यते तदानीमप्यन्वयव्याप्यग्रहस्य दूषक इत्यर्थः
ताबीजस्य संभवात्तथाच तादृशसंशयदशायामपि हेतोरनुपसंहारित्वात्तौऽप्युक्तलक्षणाति त्र
त व्याप्तिः साध्यसिद्धोपयिकसत्तायाः संसंशयविषयताव्याप्यत्वाभावाद्धेतोर्व्यतिरेकसत्तायां व्य
भिचारादिति भावः ननु निश्चितसाध्यवत्ताचत्तत्तद्रूपेण साधारेण न संकरात्साध्यवत्तासंशयवि
शेष्यमात्रवृत्तित्वं दूषणमेव चेनेत्ततश्चाद्दूषकताबीजेति अत्र अन्यप व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकरूपत्वादिः

58

५८ घ नदोषायेतिअसाधारण्यग्रहदशायामेवकार्थकसंभवादितिभावः नन्वेवंहेतोस्साध्यसंदेहविषयमात्रवृत्ति
त्वमेवानुपसंहारित्वमस्तु अत आह नचैवेति हेत्वाभासत्वेति साध्यसंशयविषयीकृतत्वादूर्मिकत्व त

व स्मिताज्ञानत्वेनेवानुमित्यादौप्रतिबंधकत्वादितिभावः स्वातंत्र्येणासव्यभिचारादेर्लक्षणंवक्तुमुपक्रम

एक ते व्याप्तिग्रहेत्यादिनाहेत्वाभासत्वंहेत्वाभासविभाजकैकधर्मवत्वं व्यापकत्वस्येतिग्राहस्य वि
रोधादित्यन्वयः एवमग्रेपि। असमानप्रकारकोपि व्यभिचारग्रहोव्यापकताज्ञानविरोधिसाधनाव्याप साध्यस्य

वा कत्वेमेवसाधारणमित्याश्च वेदसाधनभेदेनाधिकान्तसाध्यवदन्यावृत्तित्वसत्तिसाध्यसामानाधिक

एव रण्यमेवव्याप्तिरितिनव्यमतेनाह अव्यभिचरितत्वस्यैवेति व्याप्तिग्रहे प्रयोजकमात्रप्रतिबंधकसत्व त्व

प्रसिद्ध्या स्यसाध्याभाववतिप्रसक्तत्वादाह लक्षणान्तिमि सव्यभिचारस्येत्यादिः। एवं नानाहर्ष इति अत्रत्वंतान्योन्याभाव एम
ग्रहाविरोधितेनतत्राव्याप्तिरि
दांतभाविननानाविधा इत्यर्थः तेनैवविधव्यभिचारस्यामतिघव्याप्ति ५८

येन४ व्यभेदेन ३प्रतिबंध पि०

मय तिभावः साध्येत्यादि कांचनत्वे वह्निमान्कांचनत्वेकमादित्वादौ साध्यादेः कांचनमयत्वाद्यभावरूपायाः व्या
प्यत्वासिद्धेर्वारणायेत्यर्थः नचैवं कमवान्कमाव्यभिचारि द्रव्यत्वादिस्थलीयव्यभिचारस्य प्रकृतसा त्यादि
धनग्रहविरोधित्वात्तत्राव्याप्तिः यदि च अनुपदमेव साधनभेदेनेत्यादि अभिधानात्साधनग्रहाविरो साध्य
धित्वे तत्रेति विशेषितत्वादवह्नौ कांचनमयत्वाभावेति व्याप्तिरिति वाच्यं साधनादिकोटिकृतव्यभिचा
नी रस्य स्फासिद्धिमध्य एवान्तर्भावित्वादिति भावः ननु धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यसाधनग्रहविरोध्यप्र
त्य सिद्ध्यान्तर्व्यभिचारात्मा त्वपरतन्त्राह साध्यसाधनभेदेति अत्र साधारण्यदित्वेन नन्वनु न्य
त धूमवान्कमव्यभिचारिधर्मादित्वादौ प्रकृतहेतुके व्याप्तिग्रहस्याहार्यत्वनियमान्तद्विरोधित्वा व्याप्ति
त्य प्रसिद्ध्यान्तर्व्यभिचारात्मा त्वपरतन्त्राह शेषमिति तथा च तद्धोत्पवगाहिग्रहत्वा व्यापकविषयि)
(ताशून्यमेव ग्रहमुपादाय विरोधित्वं वाच्यमित्युक्तस्थले धर्मो धूममव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहे

दुत्तरमनुमितित्वावच्छेदेनवर्त्तमानस्तत्वमेवसव्यभिचारत्वंनिर्वाच्यमितिभावः प्रांचस्तु तावद्व्याप्यवगाहित्वग्रहत्वाव्यापकविषयिताश्रून्य
मेवग्रहमुपादायतद्विरोधित्वंवाच्यमित्युक्तस्थलेधर्मोधिमव्याप्यइत्याकारकव्याप्तिग्रहविरोधितामादायैवलक्षणासंगमयं
ति॰ तत्तुच्छं॰ एवमेवसर्वत्रव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्येतिग्रंथेनैवगतार्थतयापौनरुक्त्यापत्तेरितिध्येयं॰२

५९ 59

विरोधित्वमादायैवलक्षणासंगमइतिभावः प्रातिस्विकरूपेणव्याप्तीनामवगाहितासमुदायमुपादायतद्व्यति
रेकोयद्विषयकनिश्चयविरोधिविषयताप्रयुक्तस्तत्त्वमेवसव्यभिचारत्वंनिर्वाच्यमितिभावः ननुवह्निमान्नी
लधूमादित्यादौव्यर्थविशेषणत्वादितिव्याप्तिस्तस्यापिव्याप्तिग्रहविरोधित्वादतआहव्यर्थेतिनील
धूमत्वादेःस्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकांतरघटितत्वग्रहेपितादृशरूपेणव्याप्तिग्रहस्योत्पादादिति
भावः ननुसाध्यवदन्यावृत्तित्वसतिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपायाव्याप्तेर्विरहोतिव्याप्तिस्तस्यव्याप्य
त्वासिद्धित्वेनालक्ष्यत्वादतआहसाध्यव्यभिचारितेति ननुव्यापकसामानाधिकरण्यरूपायाअन्वयव्याप्तेरु
पादानेनतत्रतत्वव्याप्त्यवगाहिग्रहत्वाव्यापकत्वादतोनव्याप्तमनुसर्त्तव्यमाह अव्यभिचारित्वस्यैवेतिसाध्यवद
न्यावृत्तित्वादिरूपस्येत्यादिंविशकलितं खंडीकृतंतथाचकेवलंव्यभिचरितत्वग्रहेपितद्विशिष्टसाध्यम
भाव सामानाधिकरण्यवत्ताज्ञानस्याविरोधित्वादेवनतत्रातिव्याप्तिरितिभावः असाधारण्येपिसामानाधिकरण्यसाध्य५९
विषयिताश्रून्यग्रहविरोधित्वविवक्षयाऽपिधूमवान्धूमव्यभिचारिधर्मादित्यादौधूमव्यभिचारिधर्मस्योपग्रहेनस्याद्धूमसामान्य
व्यापकत्वस्यधूमव्यभिचारिधर्मव्यापकत्वाघटकत्वात्तद्विषयतायांप्रकृतव्याप्त्यवगाहिग्रहत्वाव्यापकत्व

धीविरोधित्वं [illegible] प्राचामपि संमतमित्यावेदयितुं तेषामेव लक्षणमुपन्यस्य व्याकरोति सपक्षव्याप्तेत
त्वमिति हेतोरित्यादिः निश्चितसाध्यवत्सपक्षत्वेऽपि नित्यः शब्दत्वादित्यादि सद्धेतावतिव्याप्त्याप
ते रहस्य पक्षः साध्यवानिति ननु साध्यवद्व्यावृत्तत्वे पक्षे साध्यवद्वृत्तित्वाभावः तदा साध्यवद्वृत्ति-
ह भिन्नत्वादेवाति व्याप्तिरत आह तेनेति छिन्नेति न चैवं साध्याप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरत आह प्रकृते
त्यादि स्वरूपतो निरुक्तिकरणेन च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभाववत्त्वादिविशिष्टमपि साधार-
णं स्यात् तस्यापि प्रकृतसाध्यवदन्यावृत्तित्वसामानाधिकरण्यविरोधित्वादिति वाच्यं इष्टत्वादिति भा धी
वः अनुगमोक्तेः फलमाह संगृह्यत इति साध्यादेरित्यादिना साध्यवत्त्वाद्यवच्छेदेन साधनवदन्यत्वा-
देरपरिग्रहः ननु प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वमेवास्त्वसाधारण्ये तावद
न नैव साध्याप्रसिद्ध्यादेः अनुदाहरणत्वमते साध्यसामानाधिकरण्यबुद्धेर्न दलेन ताभावग्रहस्येव म
रण्याविशिष्ट

याप बाधत्वेनहेतुनिष्ठवृत्तित्वस्य२

६० मानप्रकारकत्वेनविरोधितसाध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वाद्यसंग्रहेपिहेत्वभावादनग्रे याप्तत्वषेतिविशेष्ययोःस्व ह
र्शरूपयोः अन्यथा प्रकृतहेतुसाध्ययोरप्रसिद्ध्यात्तदसाधारण्यासंग्रहः स्यादिति भावः ननु गगन
वन्महाकालादित्वत्रसाध्यनिष्ठावृत्तित्वस्यैवस्वरूपासिद्धत्वेनालक्ष्यत्वात्तन्नोक्तलक्षणातिव्या यथा
८ प्तिस्तयोरपिहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादित्यैत आह वाधेत्यादि क्रमेणान्वयः यथा
न्हेतितिरितिस्य त्वांतरस्यवासंकीर्णतयापार्थक्यसंभवादिति भावः विरुद्धं स्थलीयसिद्धांत ग्रंथी
60 फलस्यानुगतलक्षणाकरणात् मानंतामपाकर्तुमाह इदमेवचेति उक्तरूपत्वमेवेत्यन्वयः वि य
ज रुद्धत्वं विरुद्धविभागोक्तो धर्मः ननु मणिकृदुक्तविशेषस्यासाधारण्यांतर्भावे हेत्वाभासानां पंचविधत्वा
नुपपत्तिरत आह इत्थं चेति तथा च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वे सति पक्षवृत्तित्वरूपमेव विरोधित्वमा त्य
हेतोःसाध्य दापहेत्वाभासानां पंचधाविभाग इति भावः ननु व्यभिचारव्याप्यवत्वादिरूपव्याप्त्यादिग्रहविरोधिता ६०
वच्छेदकत्वात्तत्रसव्यभिचारादिलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह यत्र चेति तद्विशेषः तादृशहेत्वा

पक्षवृत्तित्वनिष्ठ२ हेतौर धीतिर

नचसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षमेवोपादायसत्प्रतिपक्षस्यशास्त्रेपृथगुपन्यासासंभवात्पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वंबाधएवांतर्भा
व्यतामितिवाच्यं· तत्रापिसत्प्रतिपक्षितव्यवहारस्यकथंकसिद्धतयाबाधत्वानौचित्यादितिभावः·

भासस्यविशेषः तथाचहेतुनिष्ठंव्यभिचारादिव्याप्यवत्त्वमपिव्यभिचारत्वेनलक्ष्यमेवेतिभावः अंतरे स
[ए] णेतिप्रकरसमः सत्प्रतिपक्षः सत्साध्यत्वेचपरित्यज्येत्यर्थः प्रकरणसमस्यत्यागेहेतुमाह पृथ
गितिसूत्रेयथासत्प्रतिपक्षस्यबाधव्याप्यंतदंतर्भावेस्यातंत्र्येणोपदेशोनस्यादितिभावः सत्प्रतिप
क्षव्याप्यस्यतद्विशेषत्वाभावेबीजमाह अविरोधित्वादितिसाध्यवत्ताबुद्धेःसाध्याभावव्या [व्याप्य]
[त्यादि] प्यवत्तानिश्चयस्याविरोधित्वादित्यर्थः व्यरेकेतिअत्रेनानाविधा[illegible] व्यतिरेकव्याप्तीरुपादा [पि]
[आदि] यतावदवगाहिग्रहोवाच्यः साध्यादित्वादिमांहेत्वभावादेःसाध्याभावव्यापकत्वादाग्रहः
समानविषयतामात्रेणज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वमाश्रित्येदंसमानप्रकारकत्वेनतथात्वेपुनरभा
वत्वावच्छेदेनप्रतियोगित्वादिसंबंधेनसाध्यादेरभावत्वमेवतादृशरूपंद्रष्टव्यंननुक्रमाभा
ववद्वृत्तिर्वह्निरितिवंसाधारणएवज्ञानस्यापिकुमाभावव्यापकोवह्न्यभाववत्त्वेवव्यतिरेकव्याप्ति[illegible]
वैसाध्यीयप्रतियोगितोव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेतादृशप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकं तथाचतादृशप्रतियोगिताधर्मि
दृशप्रतियोगिताधर्मिकसाध्याभावप्रकारकज्ञानंप्रतिबंधकमित्यस्मद्गुरुचरणाः स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
धस्यस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकंतथाभाववत्ताज्ञानंप्रतिज्ञानंप्रतिबंधकमित्यापि

साध्यमित्यत्रचप्रातियोगिप

धीविरोधित्वात्साध्याऽरोपेति व्याप्तिरत आह वह्न्यभावेति समानविषयतामात्रेणैव विरोधित्वमाश्रि
त्याह कदाचिदिति वस्तुतः समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वात्तस्यापि विरोधित्वं दुर्घटमिति भा
वः नतु वह्नित्वेनेति वह्नेर्धर्मिकमभाववद्वृत्तित्वतानमित्यनुषज्यते तेनान्वयं साध्यादेः केवलान्वयित्वा
दिति संधानदशायामनुमितिर्न स्यात्तत्राह स्यापि व्यतिरेकव्याप्तिधीविरोधित्वादत आह केव
लेति एवमपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने साध्यं प्रतियोगितयाभावे प्रकारोऽस्तु तामभावाप्रतियोगि[illegible]त्वे
वप्रतियोगित्वाभावः साध्ये इति कथं विरोधः तत्रापि व्यतिरेकैस्तानमपि संसर्गतया साध्ये प्रतियो
गित्वविषयकमिति समानविषयत्वेन विरोधित्वमतो[illegible]नेदं इतरथात्वभाववमेदेन प्रतियोगि
त्वविरोधेन ग्राव्यत्वाभाववत्त्वमनुपसंहारित्वं वोच्छेन्ननु साध्यविरोधित्वं यदि साध्यसामानाधि
करण्यत्वं तदा केवलान्वयिसाध्यसमानाधिकरणपदस्य वैयर्थ्यमत आह साध्याप्रतियोगिकत्व।

भावा

भाव्य

व्याप्ति

61

६१

थं

ति मित्येवं साध्यासमानाधिकरणनिष्ठाभावव्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभाववत्त्वप्रवेशो व्यर्थ इ
ति वाच्यं मालोक्त साध्याभावसमानाधिकरणपदस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वैकतयांश ताद्रूप्या
स्त्वाद्यभावव्याप्यवह्निसाध्यकधूमादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। अभावाभावस्यैवेति सिद्धांत भावत्वं
तीता तभंगाद्रहएकदेशीति नचेत्यादि। घटो नास्तीति प्रसिद्ध्याभावविरहत्वरूपं प्रतियोगित्वं
घटे धर्मिणि संसर्गमर्यादया भासतइति तद्ग्राहकं प्रमाणस्य बाधः स्यादभावाभावत्वं भा घ
स्यन वस्यादित्यर्थः संबंधांतरत्वादिति तथा च तदेव ताद्रूश्यप्रतीतौ संसर्गतया भासते न तु स्वाभाव
विरहत्वमितिभावः। ननु संबंधांतरे माना भावादभावविरहत्वमेव तत्र संसर्ग इत्यत आह स्व
स्येति अत्र एतयोः तस्य संबंधांतरस्य ननु संबंधांतरस्यैव तद्बुद्धि तस्यापि स्वाभावविरहत्वस
संसर्गत्वे बाधबुद्ध्याभाववत्तया तो बाधकमाह विरहत्वं चेति अभावभिन्नत्वं वा बाधादिति घटादे

त्वं भावव

६२ ऽभिवत्वनियमादिति भावः तद्ग्रहेति स्वा० साध्याभाववत्ताग्रहेत्यर्थः अविरोधित्वादिति अभावाभा
वस्यातिरिक्तत्वेपि घटादेः स्वाभाववत्ताग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयत्वसंभवेन प्रतियोगित्वग्रा
हिधर्मिग्राहकप्रमाणस्याविरोधादित्यर्थः न वा धर्मिग्राहकेप्रमाणेन स्वाभाववत्ताग्रहप्रति
बंधकग्रहविषयत्वं गृह्यत[illegible] इत्याह प्रत्यक्षेणेति उक्तस्थाने घटितत्वेनैव चक्षुरादियो दि
ग्यत्वादिति भावः ननु घटाभावाभावस्यातिरिक्तत्वे तत्तदभावानामप्यभावोप्यतिरिच्यतामि
त्यनवस्थेत्याशंक्य निराचष्टे न चेति बाधकं विनेति तथा चाभावत्वं वृत्ति[illegible]स्यात्तदा घटोपींद्रियसं संयदभाव
निकर्षदशायां भूतले घटत्वावच्छिन्नाभावो नेति प्रमावत् भूतले नेत्यपि घटत्वप्रमाणस्यान्न
हि यो दृशे इंद्रियसंयुक्तविशेषणतायाइव तवापींद्रियसंयोगादेः कार्यतावच्छेदकं तत्तद्ध
र्मावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वमेव वक्तव्यं तेन कुंभाभावसाक्षात्कारे घटत्वपटत्वाद्यनंतधर्म ६२
परेषां ता
तथात्वे अभावाभावत्वे ४

निष्प्रकारकस्य च १ प्रतीतेः प्रमात्वसंभवत्या ४

प्रकारकस्यैं द्रव्यमप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तिप्रसंगात् न च घटत्वादितत्तद्धर्मप्रकारकद्रव्यत्वत्व

त्व त्वं द्रव्यं निर्विकल्पकं द्रव्ययोश्चक्षुरिन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् न तदनुपपत्तिर्महागौ

व रवापत्तेः घटो द्रव्यमिति न त्वं द्रव्यमित्येवं द्रव्यत्ववत्तया घटप्रत्यक्षस्यैवमपवारणीयत्वादिति भावः

भावस्याभावविरहत्वेऽप्यभावत्वोपप्रमापकस्यैताव्याचष्टेऽभावत्वविशिष्टेति द्रव्यं च बाधकं वि

त नेत्यादि फलस्य बाधकाभावात् घटादिसन्निकर्षदशायां तद्भूमिकायां नेत्याकारकाभावत्वविशिष्ट

प्रतीतेः घटसत्त्वप्रसंगादित्यर्थः सुतरां बाधकमाह फलेऽन्यथेति भावसन्निकर्षादेव ने

(त्याकारकाभावत्वविशिष्टप्रत्यक्षोपगमे इत्यर्थः अभावानामधिकरणस्वरूपत्वेन तत्सन्निकर्ष) न

(भावान्नेत्येकेति अन्वयाविभावव्यतिरेकव्यतिरेकाभावो सम्भवतापवदवमारित्येव है)

(अन्यथा साध्यादेरित्यादिमांसत्वभावादेः साध्याभावव्यापकत्वाकप्रग्रहे समभावविषयतामोपेत्य)

६३ स्या

त्वाकारकस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तिभिर्येकात्वं तामयोन्याभावयोरतिरिक्तयोः कल्पनादिति भावः घटो भावो
नास्तीत्यादिप्रतीतेर्भावभिन्नत्वलक्षणाभावत्वस्य प्रमात्वानुरोधादभावाभावस्यातिरिक्तत्वम
भ्युपगच्छतां मतं निरस्यति अभावत्वं चेति नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकमित्यादिः प्रथमं च हकारा
मा दिसंनिकर्षमात्रदशायां दुर्ग्रहत्वादिति वत्वावच्छिन्नस्य प्रागनुपस्थित्यासामग्रीविरहादिति भा
वः अयमभावो न भाव इति प्रतीतेः अन्यथाभावभिन्नस्यैवाभावपदार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तेरिति
वः ननु पदार्थान्तरस्याप्यभावत्वे संज्ञानसहेतुत्वादिति भावः लाघवादभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वप्र
त्येव घटाद्यभावत्वज्ञानं हेतुः स्यात्तदा तु निर्विकल्पकेऽग्राह्यं द्रव्याद्यन्यतमत्वरूपस्याभावत्वस्या
योग्यत्वादिति भावः अधिकरणानामभेदेन स्वाधारत्वानुपपत्तेराह तद्धर्मैवेति अभावव्यवहारेति
घटो नास्तीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः ननु बहूनामधिकरणानां घटाभावत्वकल्पनामपेक्ष्य ला ६३

63

४ त्वस्य प्रागनुपस्थित्या प्रथमं दुर्ग्रहत्वं तुल्यमत आह तच्चेति लौकिकान्याभावत्वप्रकारकबोधं प्रति अभावत्व ४
२ प्रकारः घटो नास्तीति प्रत्यक्षे प्रकारः अभावत्वस्याखण्डत्वे इति भावभिन्नत्वं तु नानेविकल्पक ३
...तित्वापत्तेरत आह अभाववदिति २

त्येँ४

घवाद्घटत्वावच्छिन्नाभावो न भाव इत्यबाधितभावभिन्नत्वप्रत्ययाच्च घटादेरतिरिक्तो भावः कल्प्यत इत्यत आ

हेत्वाघवादिति तु स्वैवेति बहूनां प्रतियोगिनां घटाभावविरहत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्धटाभाव

इ विरहेण भावत्वबाधितप्रत्ययाच्च घटाभावस्याप्यभावो ऽतिरिक्त एव सिध्यतीत्यर्थः एतेने तिभावः

भा त्यबाधितं व भिन्नत्वप्रत्ययबलेनेत्यर्थः कल्प्यत इति घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतिविषय

तया कल्प्यत इत्यर्थः ननु घटाभावस्याभावो न भाव इति प्रत्ययस्याबाधितत्वविवादग्रस्तम

सं तत्राह संयोगादीति आदिना सादृश्यादिपरिग्रहः तथा च घटस्याभाव इतिवद्घटस्य संयोग इत्यादि

प्रतीतिबलात्संयोगादिरपि सप्रतियोगिक इति तत्रापि घटं प्रति भावत्वापत्तिः संयोगादिव्या [illegible]

क वृत्तं तु सप्रतियोगित्वं प्रागुक्तमेवाभावत्वसमानं पर्यवसन्नमिति भावः अशक्ति र

विशेषणत्यापकतयैव विरुद्धस्यापार्थक्यं व्यवस्थापयन्न तद्दूषयति व्यभिचारित्वादि

६४ नोद्भूषकतायां व्याप्तिधीविरोधितायां तुल्यत्वेपि विशेषत्वेपि निग्रहस्थानत्वेन अशक्तिवि [illegible]
शेषोन्नायकत्वेनैव व्यभिचारिणो वैलक्षण्याद्विरुद्धस्य तदन्याभासत्वेनोपन्यास इत्यर्थः सामान्य
लक्षणा इति विरुद्धान्यपक्षोवृत्तित्वसति त्वादिप्रागुक्तलक्षणे इत्यर्थः साधारणलक्षणेस
व पक्षविपक्षवृत्तित्वरूपेण नतु दूषकतायामसांकर्यमेहेत्वाभासानां भेदप्रयोजकं न तु शक्तिवि अ
शेषोन्नायकत्वं अन्यथा व्यभिचारविशिष्टासिद्धिरपि हेत्वाभासांतरं स्यादतः प्रकारांतरमाहुः
छ लज्ञाकोरिति बलेजात्माकोर्निग्रहस्थानविशेषोत्सक्का निरनुयोज्यानुयोगोवांतरत्वेपि यथासल स्या
थैव स्वलादिनाकथायामुद्भावनं तथैव विरुद्धस्यानैकांतिकविशेषात्मकसाधारणावांतरत्वेपि वि
रुद्धत्वेनोद्भावनं न दोषावहं तादृप्यरोपिका वनादेव अशक्तिविशेषसत्वोन्नतिभावः ननु व्यापक दि
व त्वग्रहेत्वेसहचारज्ञानस्य हेतुतायाः स्वयमेव व्याप्तिग्रहोपायेदूषिततात्वाव्याप्याभावविरोधित्वादिकल्ला ६४

स्य४

संगतिरन्तोवित कथं योजयति व्यापकत्वमिति आद्य इति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वे सति हेतुसमा
नाधिकरण्यत्वरूपं हेतुव्यापकत्वं साध्याभावस्य क्ष तो ऽवश्यं व्यभिचारस्थलादिति भावः ननु सा
ध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वं यथा नाभासः १ परामर्शोत्य विरोधित्वात्तथा हेत्वभावस्य साध्यव्यापकत्वमप
पीत्यत आह हेत्वभावस्येत्यादि वस्तुतः इतिवक्ष्यमाणत्वात् ~~प्रतियोगिका~~ भावस्य हेतोः हेत्वभावप्रति
योगिकोयोऽन्योन्याभावस्तत्स्वरूपस्य हेतोरित्यर्थः तदभावाभावत्वेन निहेत्वभावाभावः साध्यव
न्निष्ठत्वे वंसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहानुत्पादेपीत्यर्थः साधनाभावे साध्यवन्निष्ठाभावप्रति
योगित्वस्यानस्यैव विषयतामात्रेणैव तद्विरोधित्वादिति भावः तत्त्वे हेतुतावच्छेदकीभूत कम
त्वादिप्रकारेणापक्षधर्मत्वेति अन्यथा पक्षविरोधस्यापक्षधर्मताविरोधित्वप्रसक्तेर्वसिद्धोविव
नदंतर्भावः स्यादिति न पुनर्विरोधघटकमित्यर्थः अनुकूलत्वाभावमुक्त्वा प्रातिकूल्यमप्याह अव्या
भावः नत्विति १

६५ त्वमिति वह्निमानाकाशादित्यादिविरुद्धहेतोरिति मत्वविरहेण व्याप्तिकरत्वादित्यर्थः ननु दूष
णोपयिकं लक्षणप्रस्तावे पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वप्रदर्शनं संदर्भविरुद्धमत आह वृत्तिविशेषेति
हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य रूचनायेत्यर्थः नाव्याप्तिरिति अन्यथा संयोगेनैव क
मस्य वह्निमद्वृत्तित्वाद्व्याप्तिः स्यात् न चैवं जातिः घटत्वादित्यादौ समवायेन हेतावव्याप्तिः जाति
समवेतत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तत्र स्वाधिकरणवृत्तिसाध्यकत्वस्यैव विरोधित्वादिति भावः चतु
र्णां पौनरुक्त्यमाशंक्याह अग्राह्ययोरित्यादि भेद इति मचैते तेषां अनुगतनिरुक्त्यकरणात् क्रमेण वं
त्व त्वेऽइदमेव चमणिकृतां विरुद्धमित्यादिना प्रागेवानुगतविभाजकोपाधेः स्वयंदर्शितत्वादिति भा
वः ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ व्यतिरेकिणि पक्ष एव हेतोः साध्यवद्वृत्तित्वौ[illegible]ाति संभवाद
व्याप्त्यसंभव इत्यत आह साधनेति ननु साध्याभाववद्गामित्वज्ञानेन साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानवर्जेन नाते ६५

२ यस्तत्तस्त्त न चेत्यादि मूलस्य हेतुः साध्याभाववद्वृत्तिर्वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वादित्यनुमानात् तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः॥
अत्रानुकूलतर्कमाह। तेन विनेति। साध्याभाववद्वृत्तित्वेन विनेत्यर्थः। साध्येति। वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वापर्यवसानादित्यर्थः॥
तथा च हेतौ यदि साध्याभाववद्वृत्तिर्न स्यात् वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तिर्न स्यादिति भावः॥ दीधितावपर्यवसानादिति। गोत्वं यदि
अश्वत्वाभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न स्यात्तदा वृत्तिमत्त्वविशिष्टाश्वत्ववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न स्यादिति तर्कोत्थापितप्रमात्वसिद्धिरिति भावः॥ ३

नविनेत्यादिफलासंगतिरतो व्याचष्टे साध्याभाववदित्यादि। अपर्यवसानादिति। अवस्थानं विरुद्धवि-
रुद्धादित्यर्थः। असति बाधके साध्याभाववद्वृत्तित्वेन ज्ञानविषयस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वानुमितिजनक व्याप्य
त्वनिर्णयमादिति भावः। ननु कुशीहोऽन्तरस्य लाक्षणिकत्वादसहचारज्ञानस्य तत्र न विद्यते सह पद
चारो यत्रेति व्युत्पत्त्या सहचारपदेन सहचाराभाववतो बोधेन तज्ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्ध
व कत्वादसंगतिः सहचाराभावज्ञानत्वेनैव तथात्वात् अतो व्याचष्टे सहचारः सामानाधिक
रण्यमिति। सहचारपदार्थः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तथा च सहचारस्याभावोऽसहचार
इति फलपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव एवात्र समासः न बहुव्रीहिरिति नासंगतिरिति भावः। ननु स
हचारसामान्याभावज्ञानस्य व्याप्तिधीविरोधित्वेऽपि साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य स्वतो दूषकत्वेऽ
साध्य सिरतो व्याचष्टे सहचारः सामानाधिकरण्यमिति तु क्वचित्कः पाठः। तथा सहचारज्ञाने स्थितिफल चा
असहचारस्यत्र परिष्कृतः

६६

66

स्य साध्यासामानाधिकरण्यपतानेत्यर्थः ननु व्यभिचारज्ञानस्यानित्यत्वात्तद्विरोधित्वं व्य
भिचारज्ञानस्य दुर्घटं न वा तद्धेतुत्वाभासताप्रयोजकं अनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा विरोधिता
या एव तथात्वादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति न तु विरोधितयेति फलस्य न व्याप्तिधीविरोधितये
त्यर्थः व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः किंतु सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि
तयेत्यर्थः तत्र च यदि व्याप्तिधीकारणीभूतस्य सामानाधिकरण्यग्रहस्य विरोधित्वमभिप्रेतं
तदानुमितौ तत्कारणज्ञाने वा विरोधस्य स्वतो दूषकत्वाभावात्साहेत्वाभासत्वानुपपत्तिः तदवस्थै
वेत्यतः फलितार्थमाह तदयमिति स चायमित्यनेन न विरोधिपरामर्शेतरस्यैव विधासंभवादसंगति
रतो व्याचष्टे विरुद्धहेतुरिति तद्वृत्ताग्रहेति साध्यवत्ताग्रहेत्यर्थः न च साध्याभावावच्छेदकधर्मवि
धर्मसाध्यवत्ताग्रहविरोधिनां नतत्रभावानां व्याप्यत्वेति प्रसंगः फलस्य तादृशी त्यदमहि स्माप्येव रू

द्वी

६६

नइ भाव१

पत्तः साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वस्यैव लाभादिति भावः। एवमिति साध्याभावव्यापकत्वादिकमपि साध्यव्याप
कादिमत्ताग्रहविरोधित्वमेव वाच्यं तेन साध्यव्यापकतदन्यत्वादेर्न संग्रह इत्यर्थः। साध्यव्यापकाभावस्य
व्याप्यत्वादिपर्यवसितेन साध्यव्यापकविरुद्धरूपतृतीयविभाजके द्वितीयसंसर्गेनार्थत्वापत्तेराह
व्याप्यपदमिति। व्यापकपदमिति श्रुते एव निषेधसाधनस्थले व्याप्यपदं परित्यज्यैव दंडकले प्रदर्शनं दूष्यतीति भा
वः। तृतीये साध्यव्यापकविरुद्धत्वं यदि साध्याभावव्यापकाभावव्याप्यत्वमात्रं तदा साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्यसंग्रहः
स्यादतो व्याचष्टे साध्यव्यापकेति अवृत्तित्वादित्यादिना तादृशावृत्तिभिन्नत्वाद्यपग्रहः। क्रमेणेत्यप्यक्रम
वत्त्वे त्वत्रयोऽप्यपदमुपलक्षणं प्रमात्वलाभार्थं। तथा च क्रमवत्त्वेनाप्रमीयमाणत्वादित्यर्थः। तेनैवोऽप्यक्रमवत्त्व
पानुपलभ्यमानत्वस्यापेक्षयोऽप्यक्रमवति साध्ये साध्यस्यानाधिकरणेऽपि न हानिः। न रूपत्वं भमं तभी व्यविरुद्धविभा
जकोपाधीनां निर्वचनमयुक्तं न दूषकं तत्तादृशोपाधीनां ज्ञानस्य [illegible] एवं वसाध्यसामानाधिकरण्य।

अये
स्य
यि
व्या
मा

६७ ईदृविरोधित्वादत आह सर्वत्रेति व्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्र प्रतियोग्युपलम्भादित्यग्रिमेषु चेत्यर्थः स्व
रूपेति उक्तस्वरूपाणां विरुद्धहेतौ सत्त्वप्रदर्शनमात्रफलकं न तूपलम्भघटितानामुपाधेयइत्यर्थः
व्या. ननु साध्याभावव्यापकाभावव्याप्यत्वस्यापि साध्यव्यापकसामानाकरण्यग्रहविरोधित्वेन साध्यव्यापक त्वरूप
भर्त्स विरुद्धत्वमक्षतं वितत्वादेर्ज्ञानेपीत्यादिग्रन्थासंगतिरत आह व्याप्यपदेति तद्व्यापकाभावेत्यस्य
स्य साध्याभावपरत्वभ्रमं निराकुर्वन्नाह साध्यव्यापकाभावत्वेन चेति अभेदेन व्यापकत्वोपगमेप्याधि
क्यनिरासस्यास्फुटत्वादाह तथा चेति निरुक्तेति व्याप्यपदोपेत्तयाफर्वनिरुक्तेत्यर्थः इदमुपलक्षणं
साध्याभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वात् तद्धर्मोपाधिनापि तदनुगमाद्वाष्टब्धकामिति द्रष्टव्यं साध्य धि
वंदन्यत्वादेः संग्रहार्थमाह स्वरूपत इत्यादि साध्यव्यापकाभाववत्त्वादेरपि व्यावर्तकधर्मे साध्याभाववद् विधु
(भ्रमं निराकुर्वन्नाह साध्यव्यापकाभावत्वेन चेति अभेदेन व्यापकत्वोपगमेप्याधिक्यनिरासस्यास्फु) ६७

स्वरूपतः स्वन्यून

(ग त्वादाहतथा चेति निरुक्तेति व्याप्यपदोपेलयाफर्वनिरुक्तेरित्यर्थः इदमुपलक्षणं साध्याभावस्यापि साध्या)
(भावव्याप्यत्वाप्यत्वात् प्रथमोपाधिनापि तदनुगमनावश्यकमिति द्रष्टव्यं साध्यवदन्यत्वादेः संग्रहार्थमाह)
(स्वरूपत इत्यादि साध्यव्यापकाभाववत्त्वादेरपि व्यावर्तकधर्मे यासाध्यवत्ताग्रहविरोधित्वादिनैव गता
र्थत्वापत्तेः स्वरूपत इत्यस्य तु कं तथा चैतेषां स्वरूपतः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् एषगुपन्यास इति भा
वः ननु साध्याभावव्याप्यत्वस्यैव साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेनोक्तेषणं तर्भावाद्धि खिं विसाधनद्वयनिषेधसा य
ध्यनेपितस्य दूषकत्वसंभवाच्च नदनभिधानात्मकत्वात्पर्यस्येव तमत आह अन्ते इति तथा च साध्यव्यापकी
भूतस्य साध्यस्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया तौ एव साध्याभावव्याप्यत्वस्यांतर्भावान्न य
न्यूनत्वमिति भावः ननु धूमाभाववह्न्यत्वं धूम एव तथा च तत्र वास्तविकस्य साध्यव्यापकाभावत्वस्य
विरहो द्वितीयेतस्योदाहरणत्वासंगतिरन्यथाभावसाधारण्यस्येव साध्यव्यापकाभावत्वस्य निविशेषमव

दर लर

६८ त्वादित्यपि द्वितीयस्योदाहरणमेवस्यादत आह क्रमाभावस्येति अस्य क्रमवत्त्वादित्यस्य वह्न्यभावेतिव

ह्न्यभावव्यापकीभूतो वह्निसामग्र्यभावः तस्यैवाभावस्य व्याप्यस्य ग्रहः इत्यर्थः चरमं इति अन भावः इत्यनुषज्यते तथा ज्य

क च भावाभावसाधारणमेव व्यापकाभावत्वान्निविष्टं यावत् सामग्री मेदवृ शाब्दे क्रमस्य क्रमस्य भेदेनोदाहरणात्व पि

उक्त मिति भावः एतदज्ञानेपीत्यादिमतस्वरससिद्धधर्माणां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं द्रूषयति इदं पुन साध्य

रित्यादिना साध्यव्यापकं द्रव्यवृत्तित्वादेः परिग्रहः तदसंभवादिति साध्यव्यापकीभूतादिनिर्णयेऽपि हेतौ साध्याभावव्याप्य

68 च त्वसामानाधिकरण्यज्ञाने तत्कालीनस्य विरोधित्वसंभवात् तथा साध्यव्यापकाभावत्वादौ कृतदोषोऽनुचित इति पन्या

भावः स्वरूपेणैवेति साध्याभाववैलक्षण्यस्य साध्याभावव्याप्यत्वस्य वा हेतौ निर्णये निश्चयनियमतः तत्र सामाना

धिकरण्यग्रहानुत्पादादिति भावः शंकते तथात्वेपीति स्वरूपतो ज्ञातस्यापि विरोधित्वेपि व्याप्यतया ज्ञातस्यावि

ति रोधित्वं न विरुद्धमित्यर्थः एवमपि सामानाधिकरण्यज्ञानेयेषां ज्ञानं सामानाधिकरण्यधीविरोधि ६८

व्याप्यत्वेन वा ज्ञातानीत्यादिकमनुषज्यते व्याप्यत्वादेरित्यादिना ५

दाधिक्यमित्यर्थः ४

त्त्वादीनां तथात्वात् २

ज तेषामपि स्वरूपतो विशेषानन्द्दत्यर्थः सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन साध्याभाववत्त्वादिवत्स्वरूपतः सामाना-

न आ) धिकरण्यविरोधित्वे सोपाधिकमुक्ता साध्यव्यापकाभाववत्त्वादिवत्स्वरूपतस्तद्विरोधिनामाह सामानाधि- प्यिकयमा

करण्यावृत्तीति तत्तद्धर्माणामिति गोत्वाश्वत्वादित्यादावश्वत्वादिनादित्यादावश्वत्वादिनापीत्यर्थः

व्याप्य तेषामपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वेन ज्ञातानां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादितिभावः विभाजका-

मेवेत्येवकारेण दूषकत्वप्रसिद्धेऽप्यस्य वैषामिति तथा च साध्याभावव्याप्यत्वेन नियमतः संकरान्न तयोर्वि- ध्या

भाजकत्वसंभव इति भावः प्राचां मतमाह विरोधेति कथायां विरोधोन्नायकधर्माणामुक्तत्वेऽपि व्यभिनिय-

मेनेत्यर्थः धर्मान्तरेणाधिकथायां विरोधोन्नयनादुक्तनियमेमानाभावइत्यस्वरसादूदन्तीत्युक्तं विरुद्ध-

स्यलेवाधस्वरूपासिद्धोरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तत्र क्वाचित्कसाध्यत्वासंभवादाह बाधेति हेतुविशेष-

णासिद्ध्यादिभिरपि क्वचित्सांकर्यसंभवादाश्रयासिद्ध्यादिपदस्योपलक्षणपरत्वमित्याशयेनाहतत्रान्यसं

६९ करस्त्विति ननु विरुद्धहेतौ व्याप्तिसिध्यौ(?)रन्तरएव स्फुटत्वेतदेवास्माकं दूषणं कृतं विरोधेनेत्यत आह ताने तीनं क

नुव्याप्येपक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मे वा व्यापत्वस्यारोप एव लक्षणं घटकोननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्व

र्थ स्यारोप इत्येकत्रेत्यादि फलासंगतिरतो भावं साह व्याप्यस्येत्यादि अव्यापकः सकलप्रतिपक्षावृत्तिः

ननु विरोधिव्याप्यापक्षेधर्मतया च ज्ञाततत्वोक्तौ विशिष्टाप्रसिद्धिर्नजतिकरीत्यतः स्वयं तत्रसाधारणं

यो दोषमाह विरुद्धदावितिआदिना व्यभिचारी कपक्षहेतुः तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यस्य प्रतिपक्षेऽसौ पर्वतोन

वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वप्रतिपक्षे स्ववह्निमान्यवत्त्वादित्यादाव व्याप्तिरिति भावः इदमुपलक्षणं तमोन

क्ष द्रव्यमालोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यस्य प्रतिपक्षे तमोद्रव्यं रूपवत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवाये

क्ष नपेक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरेवेष्यानन्तु व्याप्तिभंगो व्याप्यत्वेऽसमत्वं तथाचैकत्रन्नियमेपितदनवधा त

रणादुक्तलक्षणं निर्दुष्टमेवेत्यत आह तथाचेति अन्यतरत्वेन भंगोऽ न्यतरत्वेन तथाच व्याप्यांशे असमत्वतदमा ६९

भंगा१

अतत्वेति विग्रहमपि वर्णयंतीत्यन्वयः अ२

तत्वा ५ ५५

द्व त्वान्वनरवत्तयानिर्णयदशायां विरोधिपरामर्शस्यानिप्रतिपक्षरागात्यारितिभावः फलोक्तसत्प्रति लक्ष्

सा पक्षोपाधेः सद्धेतावपि सत्वान्नत्र च हेत्वाभासेमामन्वलक्षणासत्वाद्धि माजकत्वानुपपत्तिरनोऽव हारोप दतस्यत

पिकृतयाफलसमर्थयति सत्प्रतिपक्षितेति सति समीचीने एवमग्रेपि विद्यमानलिंगकविरोधिपरा

वे मर्शस्यलोपप्रतिपत्त्या व्यालोराहद विरोधिपरामर्शानियमेन तत्वने न केवलहेतुबोधने तस्यापरामर्शमा

द त्रतांशायामपि सत्प्रतिपक्षोपस्थितिरतःफलयति रामस्यमात्राणेति वाधेत्यादि कांचनमयपर्वतोवह्निमानिति न

वं वाधनिर्णये न प्रतिबंधकताद्यकोहृदोन कांचनमयइत्येव मा श्रयासिध्या वा प्रतिबंधकार्यके कांचन मय

हृदो वह्नि व्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शविषये धूमादावति व्याप्तिवारणार्थसमर्थांतमुपस्थितिविशे

षणमित्यर्थः अस्येपि प्रोक्तवाधादिनिर्णयः पक्षधर्मताम केतितादृशबुद्धेरेव फलोक्तत्वादिति भावः साध्य ल

व त्वइतितथा च पर्वतोवह्नि व्याप्यधूमवान्धूमादित्यत्र पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानित्याकारणालौकिक

त्र२ नुमितिस्वरूप४

८० संति कर्षादिजन्येन बाधात्मकव्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयेन प्रतिबंधकं कार्यके तादृशकमाभाव व्याप्य
कमवज्ञापरामर्शविषये कमेति व्याप्तिरिति भावः आश्रयासिद्ध्यतिव्याप्त्यर्थमाह पक्षतावच्छेदकत्वेन
तित थाच वह्निव्याप्यकमशून्यः पर्वतो वह्निमानालोकादित्यत्र वह्निव्याप्यकमवत्पर्वतेत्यक्षरणाश्रयासिद्ध्या
त्वो त्मकव्याप्तिपक्षधर्मोपस्थित्या प्रतिबंधकार्यकं परामर्शमात्रालोकादित्यत्र वह्निव्याप्यहेतावतिव्या
उक्तः प्तिरिति भावः ननु व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रकृतसाध्यनिरूपितत्वान्न तदात्मकबाधादौ व्याप्तिरतः पक्षध विरोध्य
२० र्मतायाः व्याप्तेश्चाननुगतत्वात्तदात्मकं व लक्षणे प्रवेशमेव नेत्याशयेनाह पक्षद्वत्वादि विद्धौ पक्षस्येति ए इति
वं क्रमेण विरोधिपरामर्शीयपक्षस्येत्यर्थः भिन्नत्वादित्यग्रे ऽन्वयः व्यापकभेदेनेति प्रथमे साध्याभावो व्या तनेना
पको द्वितीये तु पक्षवृत्तित्वाभावस्तथेति व्यापकभेदेन विरोधिव्याप्त्योर्विभिन्नत्वादित्यर्थः ननु पक्षधर्मि
व्याप्यव कसाध्यवत्तानुमितौ तद्धर्मिकसाध्याभाववत्ताबुद्धेरेव प्रतिबंधकत्वमतेपक्षव्यापकयोर्भेदात्स्यान ८०

बो१ दृ१

९३

चे नुगमासंभवदत्यन्ताहत्रन्वयव्यतिरेकभेदेनैतिदूदमुपलक्षणं सव्यापकसामानाधिकरण्यपरू

मे प्याव्याप्तेः साधनभेदेनापि भेदो ध्यः एवं सर्वत्रैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्द्वयोरपिहेतुताव छेदकसं

भेदादन वंधेऽव्यवस्थानुगमो द्रष्टव्यः नविरोधि व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकवलमेवानुगतरूपेणोपादायसमर्थांत

प्यी विशेषणमेवकिमितिनत्वज्यतइत्यतआहसाध्याद्विति प्रकृतपक्षेधर्मिसाध्यवत्ताधीविरोधिनीया क

नुमितिस्तज्जनकज्ञानविषयत्वेनविरोधिव्याप्तिपक्षधर्मतात्मकंवलमुपाधिरित्यर्थः विरोधे दाय

ति ष्टनैनैतथाचलाघवात्समर्थांतभाँवोपस्थितौसाध्यविरोध्यनुमितिजनकत्वस्यलाभसंभवात्तादृ

विषयक शानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमुपस्थितिविशेषणंगौरवग्रस्तमिति नानुसाध्याभाववत्वोपाभावः

पस्थितेःसाध्यप्रतिबंधकत्वरूपतद्विरोधित्वामावान्नैल्लक्षणसंभवद्व्यतोव्याचष्टेसाध्यसेत्या

दिसाध्याभाववत्तोपस्थितिपरित्यज्यसाध्यसिद्धिविरोध्युपस्थितित्वेनानुगतधर्मेणप्रवेशसफलं

गेनैव

२३

दर्शयति पक्षे इति न साध्याभावो साध्यवद्भिन्नः तथा च साध्याभाववैशिष्ट्योपस्थिति समर्थेत्युक्तौ साध्यवदन्यत्वा
दिव्याप्यवत्तापरामर्शस्थलीयप्रतिपक्षव्याप्तिः स्यादिभावः उपस्थितेरित्यस्य जनकैकनयागृह्येत्वं चयः ये
साध्यवैदग्धसाध्यसिद्धिव्यापकैकतापामाधुनिकलक्षणापत्तेः कस्मांतरमाह साध्यविरोधीत्यादि अत्र
विरोधिपदस्य प्रतिबंधकत्वान विषयत्वेनैवोधने शक्तिरेव शक्तिरेव निरूढलक्षणैवीफलेनान
कश्चिद्विशेषः साध्याभाववत्पक्षस्योपस्थित्यभिधाने साध्यादिधर्मिकपक्षावृत्तित्वं व्याप्यवत्तापर
मर्शदशायां प्रतिपक्षव्याप्तिरतः साध्यविरोधित्वेनानुगतानामुपस्थितिः निवेशिते साध्ये वेदपितु
माह साध्यवैदिति अत्रादिमांपहर्षनिलविशिष्टसाध्यादृक्पग्रहः तदुपस्थितेर्वेतिवाकारेनाख्यापांय
त्रपर्वतो वह्निमान्मेपर्वतो वा फमादित्यादौ साध्याभाववत्त्वादिकं साध्याभावादिकं वान प्रसिद्धं तत्र
त्वप्रतिपक्षव्याप्तिभियाफर्वकलक्षेवानुसरणीयत्वात्तत्रैसाध्यधीविरोधित्वाभावरूपायाएवाप

पदा३ वेर चं१

७१ ति प 71 प्रकारेण भावादिम

भाव वा ७१

तिर णिजर्थ १

ने स्थितेः सोऽलम्भादिति ध्येयं उपस्थापकेत्यत्रोपस्थितस्य विवरणं जननेति समर्थेत्यस्य विवरणं योग्यपेति जन
धर्म कतावच्छेदकं विशिष्टयैः समुदितार्थः समानत्वस्य वत्त्वविशेषणत्वे भ्रमं निराकुर्वन्नाह समानयेति
बलोपस्थितेत्यस्य इति यथाश्रुताभिप्रायेण अत एव विरोधाति तथा विधेति साध्याभावादिनिरूपितेत्यर्थः आ
दी सां त्यादिना पक्षधर्मतोपग्रहः प्राग्युक्तरीत्या ननु रामात्मकत्वस्य दर्शाघटकत्वे तु समानपदत्वयाउ
पस्थितत्वप्रतिरुद्धकार्यस्तित्वेव योजना कार्या ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थोपस्थितेर्लीनसाध्यप तिसमानका
रामर्शविषयत्वेऽलिंगत्वमित्ये । वास्तु तादृशोपस्थिति प्रतिरुद्धकार्यकत्व पर्यवसन्नधर्मतत्राहविरो यतं
स धीति शालिन्यात्र पर्यन्तं तेन साध्याविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वमादर्शितं परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञाना
न भावस्य पृथगेवानुमितिहेतुत्वमित्यभिप्रायेनेदं नुद्देतो साध्यपरामर्शाभावदशायां अप्रामाण्यज्ञानास्कंदित
परामर्शदशायां च विरोधिपरामर्शप्रतिबंधकार्थकत्वसंभवात् तदानीमपि नसत्प्रतिपक्षापत्तिरतआ

72

७२ रसामानत्वं चेति साध्यपरामर्शानां व्याप्तिभेदेन नानात्वात्तदनुगमकं ख्यात्तदनुमाह साध्यसिद्ध्यौपयिकेति धर्म
का प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यानुमितित्वघटितैतद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालितानका
त्य लीनत्वमित्यर्थः साध्यसिद्ध्यौपयिकतानकालीनत्वस्य फलमाह अस्तीति परामर्श इत्यग्रेणान्वयः अ
गृहीताप्रामाण्यकेत्यस्य फलमाह अगृहीताप्रामाण्यक इति अन्यसाध्यपरामर्शे यद्यप्रामाण्यंदशा धी
हूर यां न प्रतिपक्षत्वव्यवहारः तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावे प्रबलं निवेशयतो न कोऽपि दोषः साध्यसत्प्रतिपक्षिते
ऽतिहेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहादित्यर्थः मिश्रमतं आह यत्त्विति बाधकस्य साध्याभावानुमितिजन
कस्य समानेतीति तथा च निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वमेवोपस्थितेः समानकालीन
त्वमेवोपस्थितेः समानबलत्वं मिश्राभिप्रेतमिति भावः व्यभिचारेणेति अनिश्चितप्रामाण्यकेनोपराम पि
स्य र्शेनैसाध्यानुमित्युत्पादेन विपरीतानुमितेः प्रतिबंधकं प्रामाण्यनिश्चयस्य जनकतावच्छेदकत्वादि न ७२

श्च १ तेन १

त्यर्थः तथा च यावदेकत्राप्रामाण्यं न गृह्यते तावद्विशेषिपरामर्शयोः प्रतिपन्नत्वमिष्टमेवेति तद्वारणा
र्थं समानपदं व्यर्थमिति भावः ननु एवं विशेषिपरामर्शस्याप्रामाण्यग्रहानुसरणे व्यर्थमत आह अन्यत्रे
ति साध्यीयपरामर्श इत्यर्थः अप्रामाण्यानुमापकव्याप्त्यादिप्रतिसंधानस्य सार्वत्रिकत्वाभावादाह क्व
चिदिति तितदुपयोगात् विशेषिपरामर्शीयप्रामाण्यनिश्चयस्योपयोगात् ननु साध्यविशेष्यपक्षाप
रू न्नसमर्थसमानोपस्थित्याप्रतिबन्धकार्यकत्वमेव पदिसम्यक्तं हि वक्तम्क ते कृताकि मित्युपात्तमत
आह वस्तुपदेति समानवस्तुप्रदर्शनस्यादिः उक्तेति अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वरू
पेणेत्यर्थः तथा च समानपदेनोक्तार्थलाभे तात्पर्यग्राहकतया वस्तुपदं फलमिति भावः लिंगत्वस्य स
केवलान्वयित्वाद्यथाश्रुतलिंगपदेनात्मादेर्वारणासंभवादाह स्वपिति तथा च स्वलिंगं प्रकृतविशेष्य क
नुमितिसाध्यसिद्धेः पर्याप्तेति कत्वेनैव परामर्शो निवेशनीय इति भावः ननु एवं तावता स्वलिंगकप्र

73

कृतसाध्यसिद्धेरुपयिकाग्रहीतप्रामाण्यकपरामर्शकालीनसाध्यविरोध्यनुमितिसमर्थोपस्थित्याप्रति
रुद्धकार्यकत्वं फलितं तच्च मणिकारमते लिंगस्याकारणत्वाद्बाधितमतो निष्कर्षमाह विरोधिपरामर्श
तिपक्षधर्मिकसाध्यविरोध्यनुमयनसमर्थस्वसमानकालीनपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वमर्थः तेन विरो
धिपरामर्शाभावजन्यकार्यकत्वपर्यवसितस्य विरोधिपरामर्शप्रतिवद्धकार्यकत्वं कालांतरीयविरोधि स्य
रोधिपरामर्शमादायापि केवले साध्यपरामर्शे संभवान्न दानींनाति व्याप्तिः न च तिर्वह्निर्वह्नि शून्यो
ज्जलत्वादिदोषप्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यभावाद्यनुमितिप्रसिद्ध्यात तैयोर्विरोधिपरामर्शः परा स्या स्य
मर्शयोः सत्त्वप्रतिपक्षतानस्यात्तदभावे न तदभावव्याप्येन वा विशिष्टेधर्मिणीति हृत्ताशानसि
वानभ्युपगमे न वह्न्यभाववविशिष्टे धर्मिणि वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्योत्पादे वाधकाभावा
दिति वाच्यं साध्यविरोधिविषयकानुमितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारतोवच्छिन्नपक्षवि ७३

=ता=

प्रकारित्वावच्छिन्नपक्षविशेष्यकनिश्चयस्य तत्तामार्थं परामर्शपदं तेनानिर्वह्निर्वह्निमान्धूमादित्यादिस्थले प्र३

स्वत्वविरो४

शेष्यताकनिश्चयस्य विवक्षितत्वादेतत्प्रामाण्यार्थमेव परामर्शपदस्योपादानादिभावः विशिष्टेति स्वलिं
गकप्रकृतपक्षकविशेष्यताकसाध्यसिद्ध्योपयिकाग्रहीताप्रामाण्यकपरामर्शविषयत्वमित्यर्थः
ध अत्रापि स्वलिंगकसाध्यविषयकानुमितिजनकतावच्छेदकं कृतपक्षकसाध्यानुमितिप्रसि
द्धावपि विरोधिपरामर्शयोर्न व्याप्तिः अनाहार्ययोर्विरोधिपरामर्शयोः सत्त्वेति पक्षव्यवहारोपयि
कत्वात् वह्निमान्वह्निव्यभिचारिधर्मादित्यादिस्थलीयपरामर्शयोः संग्रहेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं अथा
ग्रहीतोऽप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावत्वेन
परामर्शत्वेन च प्रत्येकरूपेण तथात्वे स्वधर्मिकभ्रमत्वावगाहिके परामर्शोत्तरं साध्यपरामर्शोत्तरा स्य
८ अनुमित्यसनापत्तेः तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरपि विरोधित्वात् न्यथाद्वितीयपरामर्शात्वादक्षतोऽपि ए
वानुमित्यापत्तेः तथा च विरोधिपरामर्शस्याप्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यविरोध्युन्नयन स्वरूपयो

(अनुमितिहेतुत्वे)३ अनुमितिर

ग्यत्वाभावादेवतस्यसत्वात्तिपत्त्यासंपादकत्वात् कार्यप्रतिरोधानुत्थापकत्वं विफलमित्याशयेनाह
अग्रहीतेत्यादि वाधोपस्थितिसमर्थेति प्रकृतपक्षक[illegible]साध्यसिद्ध्योपयोगिमंधुन्नमनस्व द्धिविरो
रूपयोग्येत्यर्थः तेनसाध्यवदन्यत्वादिसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युपग्रहः निरुक्तपरामर्शका
लीनत्वं तादृशपरामर्शविशिष्टत्वं तेन पुरुषांतरीयविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय नातिप्र
संगः साध्यसिद्धिसमर्थेति प्रकृतपक्षकस्वलिंगसाध्यानुमितिस्वरूपयोग्यत्यर्थः साध्यीपरा[illegible] थेत्य
न मर्शस्याभामारात्पद्यानद्दशायां साध्यानुमितिसमर्थत्वेनातिप्रसंगः विरुद्धयोरनाहार्यैकनिर्णयायोगो
चरत्वनियमादेकत्र[illegible]धूमिशिरावन्हेस्तदभावव्याप्यवत्तापाश्चसमकहालं ब नानुमित्यसंभवाद्यदि
चेत्युक्तं नविति न पुनःफलोभतेन वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शेनप्रागुपजातवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य
कार्यप्रतिरोधइत्यर्थः अवश्यमिति विरोधिपरामर्शप्रतिवध्दकार्यएव परामर्शप्रमाणहेतोप्राचांप्रतिपत्ति

74

समासानिविष्टतया२

तत्र व्यवहारादिमात्रः नन्वेवमपि तत्रैव वृद्धिव्याप्यवत्तापरामर्शेनप्रवृत्ति वृद्धकार्यके व्युत्पत्ति व्यवहाराध्यक्षपरा-
मर्शविषयत्वेऽपि तावता आलितादवस्थ्यमत आह अजनितेति अत एवेति यत एव जनितफलकस्यैव
विरोधिपरामर्शस्य प्रतिपादितव्यवहारोपयोगित्वमत एवेत्यर्थः यथाश्रुतस्य गमकतौपयिकरू-
पेणैव साकांक्षत्वादाह फलत इति स्वमते प्रागुक्तसमूहालम्बनानुमितेः प्रामाणिकत्वात्तद्रूपक-
त्वासंभवादाह एककालेति परामर्शस्येति शेषः विरोधिबोधकान्यपदं लिंगस्यानुमित्यजनकत्वादाव
ति व्याप्तेश्चाग्रिमलक्षणस्यापि

25

सत्प्रतिपक्ष

७५

७५

न्देहीत्यादावतिव्याप्तिं निरस्यति धूमवान्वह्नेरित्यत्रेति तन्नत्ववच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसंबंधविशेषो मानाभावादुक्त
धर्मेतरत्वभावेन प्रमेयधूमवत्त्वादिना साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेश्च नापत्तिः नेत्यवृत्तित्वं प्रमेयपदानधूमादि
त्वादावव्याप्तेः पर्वतत्वादावनधिकरणमात्रवृत्तित्वात् नवृत्तित्वात् प्रमेयत्वस्य वत्सेरत्वसंप्तस्य तत्र्वाहं तदवच्छेदकत्वमि
ति तदनतिरिक्तेति तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः तादृशवृत्तितादात्म्यवृत्ति
त्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं तेन वह्निसमानाधिकरणाप्यः पिंडत्वादावनधिकरणमात्रवृ
त्तित्वशून्येऽयःपिंडत्वादौ धूमवत्त्वादेः कालिकसंबंधेन वृत्तावपि न तादृशावच्छेदकत्वहानिः तत्रैव तदप्य ति
त्यर्थः तदुक्तमिति तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्येत्यर्थः तेन धर्मपदस्य वैशेषेन नातिव्याप्तिरिति तादृशवृत्तिता
श्रन्यो यः संयोगादिस्तद्वावेद्धर्मः स तदवृत्तितामात्रापेक्षया स्याद्वच्छेदकं संभवाद्विशेषपदं नन्तगगनादेरपि कालि य
कादिसंबंधेन वृत्तिमत्त्वात् तुक्ततद्दोषः तादृशवृत्तित्वं संबंधसामान्येनेति तेषाम वृत्तित्वोपगमात् वस्तुतः साध्यतावच्छेद
कसंबंधेन संबंधित्वरूपमेवात्र धर्मत्वं ग्राह्यं अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्यके शब्दवत्त्वादावव्याप्तेः साध

२ तादात्म्यादिसंबंधेन धर्मत्वेपि समवायसंबंधेन तथात्वविरहाद्द्रव्यसाध्यकमेयत्वादिहेतौ नोक्तातिप्रसंगः यद्यप्येवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके स२

ज॰ शी॰
७६

न समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताभूमेर्व्याप्तिमति घटादौ हेतोर्गगनत्वस्यावृत्तित्वात् तथा च गगनत्वहेतुः कालिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणगृहत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तभूमेर्गृहवृत्तिर्द्रव्ये गृहे वर्त्तमानत्वाद्द्रव्यत्वस्य निरूपितावच्छेदकत्वाभावात् गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताभूमेः सस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्ध्या साधनसमानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादाय तत्कारणसंभवात् तथा

मात्र [illegible]

[illegible] धर्मानधिकरणवृत्तिताभूमेर्गगनत्वनिरूपितवृत्तिमत्त्वोभयाभाववत् तस्याप्रयोगमात्मकत्वं विवक्षितमिति त्व दोषः द्रव्यत्वावच्छेदेनैव गुणत्वानधिकरणमात्रसंयुक्तताभूमेः स्वसंयुक्तत्वोभयाभाववत्त्वेन द्रव्यत्वस्य निरूपितावच्छेदकत्वादिति भावः ननु साधनसमानाधिकरणगुण[illegible]त्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वभूमेः सत्त्वाद्द्रव्यत्वस्योभयवत्त्वादेः साध्यतावच्छेदकस्यावृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य तु भयगगनान्यावृत्तित्वादावतिव्याप्ते तस्या हेतुत्वान्निर्वृत्तितादृशेति साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणत्वार्थः पूर्वकल्पे विशिष्टाभावघटकतया सार्थकत्वेऽप्यत्र कल्पे तादृशधर्मानधिकरणवृत्तित्वांशस्य प्रवेशवैयर्थ्यमेवं प्रमेयत्वादेरित्याशयमन्

पितादृश्य
र

णम
७६

76

याधिकरणावृत्तित्वरूपस्य तद्धेत्वधिकरणत्वस्य गगनादावप्रसिद्धेरिति वाच्यं । तद्धेतुस्थस्यैव यधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धिपरत्वादिति भावः । अत्र स्यादिति

त्वसंगतिः प्रमेयत्वा[illegible]टकसंबंधेन ग्राह्ये तेन समवायावच्छिन्नवृत्त्यधिकरणतायाः
साधनसमानाधिकरणत्वं तत्साधनाधिकरणमात्रवृत्तित्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वरूपसं
बंधात्मकस्याधिकरणत्वस्या[illegible]धिकरणभेदात् हेतुमत्साध्यताघटकसंबंधेन साध्यावच्छिन्ना
धिकरणत्वसामान्ये निवेशनीये तेन महानसनिष्ठाया वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणताया अप्रके: एतेन साधनाधि
करणमात्रवृत्तित्वेऽपि नोक्तदोषः न चैवं घटत्वावच्छेदकत्वसंभवेऽपि महाकालनिरूपितविशेषणतया साध्यता
यां कुत्राप्यवच्छेदकत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं तादृशधर्मावच्छिन्नाधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्यभिन्नं यत्साध्य
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वं तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र तुल्यार्थेनान्वयाद्वि
तिधयैव ननु गुणत्वादिसाधनाधिकरणमात्रवृत्तित्वेऽपि समवायेन सत्ताहेतौ द्रव्यत्वसत्तान्यतरत्वाद्धेतुसाध्यतावच्छेदकत्वघटकप
र्याप्तिसंबंधेनाधेयत्वेन सत्त्वेऽवच्छेदकत्वमस्त्येव तत्राप्यत आह गुणान्यत्वेनेति नन्वित्यादि व्यतिरेकित्वं भेदप्रतियो
गितावच्छेदकत्वं प्रत्यवच्छेदकत्वं तत्साधनाधिकरणवृत्तिताघटकसंबंधेन यादृशेन प्रमेयत्वादेः संयुक्तेन ना

यत्र महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसंबंधेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेः कथंचिद्द

[margin, right: नाधिकरणत्वसंसाध्यताया १]
[margin, left: द ता तत्र]

ज॰ श्री॰
११

77

वाच्यं२

गत्वाभाववत्संयोगाभावात् हेत्वाभासः ननु पर्वतवद्धर्मावच्छिन्नावयविनत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्याप्रतिसिद्धिकत्वेऽगत
तद्धर्मत्वेनैवाधिकरणत्वेन तच्चावयवेनावयवाधिकरणत्वं प्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणान्तद्धर्माणाम् इति वक्तव्यत्वा
देशान् सर्वसामञ्जस्ये व्याप्तौ किं लक्षणविशेषणविशेष्यार्थत्वात् दृश्यावच्छेदकभेदप्रापकतयैव मूलोक्तयावत्सहसामा
र्थ्यकत्वसंभवात् तथा व्याप्तौ किंतो विहेतुसमानाधिकरणतावद्धर्मान्तराणि तत्र दृष्टत्वात् हेत्वनधिकरणत्वसंयोगेन ह
त्वप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमात् इत्यत्र हावव्याप्यत्वापत्तेः स्मितत्वार्थेनाहत्वस्तु नद्दृति नादृशस्येति साधनसमानाधिक
रणस्येत्यर्थः तथा चेत्यादि साधनसमानाधिकरणत्वद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकं प
दार्थः यद्यपि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रकारविनष्टानि तथापि
वाद्यत्वसार्थक्याय भेदप्रतियोगितावच्छिन्नधर्मस्याप्येवधर्मेण स्वं साध्यतावच्छेदकधर्मणां ननु तादृशपदं तत्राधिकरणधि
करणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकं महानसादौ वह्नित्वमविनष्टित्वेन च न वह्नित्वे इत्यव्याप्तिरित्याह एवा
वत्तादृशेति साधनसमानाधिकरणत्वद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणताकत्वावच्छेदकताकूटस्येत्यर्थः

त
दि

र्व त्वम
११
ए

नितहस्यैकावच्छिन्नभेदोस्या पूर्वकल्पोपि सम्यक्· विशिष्टपर्याप्त्यवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदस्याभुद्धवहितुत्वेसत्यादिति वाच्यं· तत्तदवच्छेदकता२

र्थः तथा च महानसीयवह्नित्वनिष्ठं यद्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तच्छून्यत्वं धूमवह्नित्वे यत्नेवेत्यादोषः नचैवं या
वत्तितादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वांशच्छिन्नभेदस्य बहुतावच्छेदकव्यक्ति
[illegible]

ति

टितमूर्त्तिकृतकालोरेवेणि तस्यानुकल्लोहि भावः पूर्वोक्तपक्षे तानामोमाभावयोः संमाथीमाहतथा चेति इ
त्यं तत्साधनसमानाधिकरणधर्मत्वेन वाह्नोवाभिप्रेतइति ध्येयं एतेनेति विभिन्नसंबंधेन वेयधिकरणाय मा
हाय होवेणन्वर्थः दोषमेवाह समवायितवेन्तोहिनाववह्नावेति यथाश्रुतंमूलमभिप्रेत्यनि हकत्वहरणा
भिप्रायेतुवन्ह्यधिकरणतायामिति ध्येयं तादृशेति साधनसमानाधिकरणीभूतं यन्महानसत्वादिकं
तदधिकरणतन्मात्रवृत्तिलक्षणादिनीयकत्वेच साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वरूपसंबंधेन वा दधिकरणहित्ति
त्वस्याविवक्षायानसंबंधभेदानिबंधनो दोषइत्यर्थः श्रान्त्यर्थश्रयेति साध्यसमव्याप्तस्य व्याप्तिवाक्संबंधेनाभावह
करणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः· संबंधविशेषेत्ति· प्रथमकल्पेयेनसंबंधेन धर्मस्यसाधनसमानाधिकरणत्वंतेनैवयत्तदनधि२

ग

देशे या स्वस्य सर्वत्र सोऽस्त्वभ्यादतं तत इत्युक्तं तद्भिन्नत्वेति साध्यवद्भिन्नत्वप्रकारके स्यार्थः तद्वृत्तिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य विशेष्यभेदेन नानात्वात्

ज॰ शी॰ १८

यावन्तो नौपाधिकत्वव्याप्तौ साधनतानिरूपकं तत्साध्यव्याप्तेरपि साध्ये व्याप्यत्वांशे प्रवेशादिति भावः। स्वात्माश्र
याश्रितत्वमिति समानाधिकरणस्यापि साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन साध्यनिष्ठाकारेण साध्याप्येव्याप्तौ न तादृशव्यापक
त्वप्रवेशात् स्वात्माश्रयो बोध्यः ननु इत्थं समत्वादिनानौपाधिकत्वलक्षणानतिव्याप्तिस्तत्र संयोगादेर्व्याप्यत्वहेतुनि
तत्संबन्धावच्छिन्नमात्रावृत्तिर्नीमाये न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितत्वोपाधित्वाभावादित्यत आह यत्रेत्यादि
यत्साध्यकतत्त्वर्थः पक्षोऽधिकारिणो व्यभिचारः तन्निष्ठत्वं तर्हि त्वांसंभवः अतोऽभावद्वयानामनुसारेण विशेष्यताकी
भूतस्य विशिष्टाभावस्य विशेषणताभावपर्यवसायिनः प्रतियोगित्वं विशेषणतापन्नेऽतु विशेष्य इति भावान प्रका
दमनुमेयवह्निरेवेत्युक्तं तस्यापि स्वात्मत्वे स्यापि तत्र साध्यवति साध्यसमानाधिकरणाभावादिद्यपि प्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं यादृशमित्येतावतैव मूलं समञ्जसं तथाप्यद्धेयत्वादेः
येतनेपाधिव्यावहारां समर्थयितुमवच्छेदकपर्यन्तमनुसरणं सहानवस्थानं नियमः इत्यत्रानौपाधिकत्वहेतु
नियमस्य प्रकृतकृतत्वादि साध्यीयत्वाभावात् स्वात्माश्रयासंभवादाह स्वानवस्थानमिति तेनेति संयोगाद्यभा

करणावृत्तित्वं तच्छून्यत्वमर्थः तेन गोत्वाद्यभाववस्य व्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽपि न तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिः तदनवच्छेदकत्वं चेहावच्छेद

वस्यैकदेशावच्छेदेन घटादिप्रागभावस्यैककालावच्छेदेन प्रतियोगिनासह वृत्तित्वाभावादिति भावः । अभाव देश्या
विरोधित्वेनाभाववविरहव्याप्यत्वं येनानवस्था स्यात् किंत्वभाववद्वृत्तित्वमेव तथा चाभिन्नाशयेन स्वयं भे
दप्रतियोगिनितदव्याप्तिमुद्धर्तुमाह अत्रेति यथाश्रुते तु मूलाभिप्रेतस्यानियमघटितप्रतियोगित्वस्याव्या
प्तेः कण्ठरवेणानुद्धाराच्चाद्विरोधाघटितेनेत्यादिः वक्तव्येति अन्यथा संतताभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिसंभवेऽन्योन्या प्य
भावमात्रप्रतियोगिन्यव्याप्त्यभिधानेन मूलकृतो विरोधघटितत्वदिति भावः इत्थं संबंधविशेषस्यानिवेशेन वृत्तिमत्त्वा इमि
येन सत्त्वाभाववति नादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितदन्याभावकत्वमित्यर्थः
अत्रावृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधितावच्छेदकसंबंधेनैव ग्राह्यं तेन न सत्त्ववति महाकालादौ तादृ
शस्य कालिकादिसंबंधेन वृत्तितावच्छिन्नाव्याप्तिः न वैवं समवायसत्त्वाभावस्य प्रतियोगितव्याप्तिः सत्त्व
त्ववति जात्यादौ तद्विरोधितावच्छेदकेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं स्वसंबद्धाधिकरणाद्वृत्त्यभावादि क
रणतासामान्यकत्वसंभवात् अभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वोपगमा[illegible]दैशिकस्वरूपसंबंधेनावृत्तित्वं वा

ध्यं इति तु भ्रमः गगनाभावस्य कालिकसंबंधेन यो विशिष्टत्वं भावप्रतियोगिमत्त्वात् प्रमेयत्वादृशविशिष्टाभावस्य
गगनाभावात्मकस्य तादृशविशिष्टात्मकप्रतियोगिमति निरूप इत्या हेत्वह्न एतत्संबंधेन प्रतिष्ठितिष्ठेयं व्याधिकरणे
नि संयोगेन हृत्वाद्यभावस्य तु ले संयोगेन हृत्वादिसंबंधाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः प्रसिद्धा नेति यत्प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधसामान्ये यद्वायत्त्वयद्भावाधिकरणाभूतयालिंविशेष्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन त
स्य तद्भावप्रतियोगित्वमिति निष्कर्षे गोप्यर्थः तन्नीहाइति संयोगस्यामासप वहपायत्वनादृशरूपाधिकरणा
नुयोगिकत्वोभयाभावस्त्वाधिकरणासंबंधेनाभावस्य प्रतियोगितायां नाव्याप्तिरित्यर्थः यथा स्वने घटत्वादि
रूपविशिष्टत्वाद्यभावप्रतियोगितायाः स्वविशिष्टाद्यभावाधिकरणानुयोगिकत्वे मुख्युक्तौ च स्वप्रतियोगिकत्व
पर्यवसायिनः स्वोपलक्षणविनाशित्वं प्रतियोगितां तु वंचत्वमित्यादिदोषः संयोगाद्विशिष्टत्वासंभवाद् इह स्वपाति
नवेति वा व्यधिकरणायोगा नवयः घटादिभेदस्य प्रतियोगिमत्त्वात्मनस्य भेदविशिष्टत्वाभावादेवं ततः प्रतियोगिता
वच्छेदके घटत्वादावतिव्याप्तिमत्तस्यैव घटादिभेदविशिष्टत्वरूपत्वादित्यर्थः ननु प्रकृतानां व्याधिकरणरूपव्याप्ति

यय
स्य

भावा

त्वम भ

न्निविष्टस्यैवप्रतियोगित्वस्यनिर्वचनादन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यादिति कं साध्यवन्निष्ठान्तो भा

ववविरहासत्वेस्सतिसाधनवन्निष्ठान्तोन्याभावविरहात्मकस्योपाधेर्व्यभिचारित्वेनैवनोपाधिकत्वव्याप्तेः पूर्व

तआ सानाक्रान्तत्वादिति प्रकृतेनेति लक्षणोमूलोक्तोपाधिलक्षणो वैयर्थ्यमिति साध्यवन्निष्ठोयोः भावस्तद्विरहासत्वेन धू

मवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेंधनादेरुपाधितया धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणानि व्याप्तिमुद्रासादिति भावः ननु

आर्द्रेंधनादेर्धूमसमानाधिकरणध्वंसादिविरहस्वरूपतया न तस्य तादृशाभावाद्यनुपाधित्वं स्यादतो ध्वंसप्रागभा

वेत्यादिकं नयेनासंगतवदसार्थकं स्यादत आह सर्वत्रेति नियमेनेति व्यभिचारस्थलामतस्वरूपेत्यितरतो न्नवच्छेद

त्य कप्रवेशश्चौद्येजन्यस्य व्याद्रेंधनादेरन्यसाधारणरूपेणोपाधित्वं संभवतीत्यादित्यसाधारणेति तथा च सा

ध्यवन्निष्ठाभावविरहत्वानवच्छेदकीभूतसाधनवन्निष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवोपाधित्वं इति न सा

वः पिंडभेदाद्रेंधनासंतरत्वादिनार्द्रेंधनस्याप्युपाधित्वं सुवचमिति भावः इतरथेति पक्षद्वयेणोपाधिव्यवहारात्त सा

तौ रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्योपाधिलक्षणत्वादित्यर्थः भेदेति तथा च यः पिंडभेदत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगि

स्यायः पिंडभेदादेरित्यर्थः. नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्यस्यचीयविशिष्टाभावादेर्विरहस्वरूपतयानुपाधित्वाय ५

ऊ. श्री.
८०

तावच्छेदकत्वान्नातद्रूपत्वेनोपाधिव्यवहारो न स्यादितोऽयं तदप्रमुपाधिलक्षणेनोपलक्षितार्थकं स्यादिति भावः। अयं वस्तुतस्तु इत
र्थाभेदसाधारण्यप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वे तथार्थस्य पः। पिंडभेदत्वादेः साध्यव्यापकत्वे भेदप्रतियोगितावच्छे
छेदकत्वेऽदः पिंडत्वादिकमुपाधिर्न स्यादिति तत्त्वम्। तद्ग्रहार्थं भेदप्रतियोगितावच्छेदकमत्वं तदपदे सार्थकमिति ध्येयम्
न्यावृत्तं धूमपः पिंडभेदत्वादिरूपेणोपाधित्वाभावेऽपि व्याप्तिवाऽवधिकरणीभूतायः पिंडभिन्नत्वरूपेणोपाधिना
देवः पिंडभेदघटाभावोपाधित्वसंभवान्नाहि धूमवत् ... यः पिंडभेदत्वावच्छिन्नस्य भेदस्य त्वेऽप्ययःपिंडभिन्नत्वावच्छिन्न
स्य भेदसंभवः धूमवन्मात्रस्यैवायःपिंडभिन्नत्वात् न च घटाभावानोपाध्यत्वादिति वाच्यं धर्मिवारणस्थाने स्वघटाभा
वस्य पदेनत्वं तदवच्छिन्नभेदोऽपि घटाभावानस्य साध्यस्य समानाधिकरणत्वादशभेदस्य घटाभावस्वरूपत्वा
दनन्तत्वेन धर्मिवारणस्थेनानलप्रकारेणोपाधित्वासंभवइति वाच्यं घटाभावत्वस्यैव घटाभावानन्तत्वावच्छिन्नभे
दस्वरूपत्वानन्तस्य च घटाभावानलस्वरूपसाध्यासमानाधिकरणत्वादनन्तघटाभावसत्त्वयात्वेनित्यदेमूर्तत्वादा
वप्यवंदेशे न घटाभावानन्तइति प्रतानतिप्रसंगात्तिति दिक्। तज्जातिनिति सुभावत्तानविरोधितानप्रकारकत्वादि

तच्चिंत्यं
देश्योना
त्व
80

निरूपका
च
त्वेन
या
८०
र्थ

नस्यज्ञा३

त्रा

न्वर्थः भेदप्रतियोगितया व्याप्तिमुद्धरति प्रतिबध्नाति हेति कालिकसंबंधेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबंधकत्वस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्रामाण्यमाह प्रतिबंधकत्वं चेति तथा च तत्तदभावगोचरहेतुनैव समहेतुककालो
वच्छेदेन कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य तेन संबंधेन प्रकारत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नतत्तदभावप्रतियोगित्वमिति समुदितार्थः अत्र
च वस्तुविशेषतदभावयोः केवलमुत्पादकत्वं तत्राभावत्वानेन समहेतुकत्वाद्वर्तमानस्य प्रतियोगितानस्याप्रतिबंधा
द्व्याप्तिरत उक्तमेककालावच्छेदेनेति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव व्याप्येऽप्रसिद्ध्याभावत्वानेन समहेतुककालावच्छेदेन

सं

वर्तमानत्वादिमतः स्यादत एकत्र तत्रैवमुक्तं ननु भेदतुल्यप्रतियोगितावच्छेदकवत्तात्वानस्य प्रतिबंधकत्वानवच्छेदके

एवं

इति व्याप्तिरित्यादि व्याप्यवत्तात्वानस्य व्यापकाभाववत्त्वबुद्धिविरोधित्वान्नहि विषयेऽपि सत्ताह स्वाभावपदस्येति घटादि

श्च

भेदे न घटत्वादेरभाव इति नातिप्रसंग इति भावः प्रतियोगितामात्रस्य स्वत्वेन तत्त्वेऽपि सत्तयेदं न देयमेव संसर्गवि
वक्षितस्यात्राभावप्रतियोगितामात्रस्यापि तादृशकालघटितोपाधिधर्मवत्त्वेन वह्न्यादेरपि व्याप्यत्वसिद्धिः
हेतुभावः पितृभेदत्वादेरपि धूमवह्निसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन व भेदत्व
त्रोषस्यनिवेशाद्भ्रौव्येत तत एव भेदप्रतियोगितावारणादित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति एकसंबंधेति तथाचसाध्य

ज॰श्री
८१

81

सेवत्वयोः संयोगादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अपरपिंडमेहत्वस्यानुगतस्यानवच्छेदकमेवेतिवा
च्यं अयोगोलकनिष्ठवह्निमत्त्वं स्वसंबंधेनापरपिंडमेहत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमवत्त्वरूपव्याप्यत्वान्न हि तादृ
शसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिप्रतियोगितावच्छेदकं मेहत्वमात्रं शब्दान्तेवक्तुं तादृशसंबंधेन मेहत्वावच्छिन्नस्या
पः पिंडमेहत्वत्वेनैव तादृशसंबंधेनापरपिंडमेहाभावस्यानुपपत्तेरिति भावः तत्संबंधावच्छिन्नेति अन्यथा वह्निमा
न् धूमादित्याद्यसमवायेन साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः संयोगेन साधनाव्यापकत्वान्न व्याप्तितापत्तेरिति भा
वः तत्तु पाधित्वं याद्यंसद्दानं न संसर्गाभावत्वरूपस्य संतताभावत्वस्य सत्त्वात् न तो शैर्नि तो वंश्निवेशपदनामपि सा
ज्यरूपवन्निष्प्रयोजनत्वादित्याशयेनाह संसर्गाभावत्वमित्यादिप्रतियोगितयोरैकसंबं[illegible]वच्छिन्नत्वलाभार्थ
मेवाग्रंतनपदं मौलमिति तु वस्तुगतिः सचेति अत्रस्वसन्निवेशार्थः स्थानाभावकादित्यादिभिः पंचभ्यंतैरन्वयः व्य
धिकरणेति अभावज्ञानासमानकालीनप्रतियोगिमात्रमात्रवृत्तिसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य
त्वेन ज्ञानासमनवाप्याधिकरणेनुक्तं ननु तत्संबंधावच्छिन्नत्वाभावज्ञानेन सह एककालावच्छेदेन कत्र्यावन्नित्रमा

ख्या
मत
व
भा
धा
गम
८१
दे

मात्रं
ज्ञाने
स्याद्दिवि
ती
द्धा
रूप
त्व
त्व

नत्वानतिरिक्तप्रत्ययविवक्षितं तत्तत्स्वाभावत्वानामसमानकालीनां यथाकथंचित्प्रतियोग्यवच्छिन्नतिमादायैवाधिकरण
संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमनियतत्वन्न स्यात् स्वाभाववानिति विशिष्टधीजनकत्वादिरूपसंबंधप्रवेशे
गौरवात् तत्स्वाभावत्वविशिष्टधीजनकत्वादिरूपसंबंधप्रवेशो गौरवात् स्वाभाववत्तानेति ननु कथं निरुक्ता
वेनयोरप्रवेशात्तैरेवं न हानिकं अन्यथा घटत्वादेरपि गुरुत्वेन कंबुग्रीवादिमत्त्वमपि लघुत्वात्तन्न स्यादतः स्यात्
स्वाभावेति स्वाभावत्वादिविशिष्टसमर्थः यत्तुल्याघटनाद्वैतताहि प्रतियोगित्वमस्तु इत्यत्र तत्राविद्युषणमाह स्वा
भावत्वादाविति न तु छं तथा सत्तु कहोषेरौवमूलोकलेलागत्यानिरस्तत्वेऽभावत्वप्रतिबंधकत्वापोऽभ्योपा
दिन्नाः ग्रेतुनत्र ग्रहोषोऽवनस्यात्वं हर्मविरोधापत्तेः तथात्वं प्रतियोगितात्वं ननु कथं निरुक्तावंशांतरे स्वरूप
संबंधस्य प्रतियोगित्वस्यानिवेशात् स्वाभावत्वादाविति माह ■ यदसमंततानमन्तत्स्यात् अभावत्वेति यद्यभावत्वं
नभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको मेदः किंतु भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबंधविशेषस्तदा पाह प्रतिबंधक
त्वेति एकदैकत्र वर्तमानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य प्रतिबंधकत्वस्य घटकाभावप्रतियोगिता याः

त्वघटितत्वेनतद्दोषः३

स्वरूपसंबंधेनाभावो भावस्वरूपत्वेनतादृशप्रतियोगितावच्छिन्नत्वादितिभावः ननु स्वाश्रयतया वणवृद्धियमानानतत्तद्भावक
त्वमेव तत्तद्भावप्रतियोगित्वं वाच्यमतस्तत्राप्रतिबंधकत्वात्प्रवेशाल्लोकदोषइत्यत आह तथाविधेति स्वाश्र
यस्यास्वप्रतियोगितानतिरिक्तात्राप्रतियोगितानुयोगितानादृश्यस्याभावमितिभावः यद्दृशि तत्साध्यस्य तथैवतत्तामि
त्वेनाविसाध्यस्यैवैर्युपग्रहेव्य[illegible]धिकरणत्वात्[illegible]क दोषतादृवस्थमतोः तथाव्यावच्छे यत्समानेति यस्य साध्यं
यत्साध्यमितिमुतत्यातथात्वेंलाभादितिभावः नौक दोषः सोपाधेरपितथात्वादितिमूले कदोषोंप्रतियोगि
तयोः साधवन्निष्ठाभावस्यसाध्यवन्निष्ठाभावस्यप्रतियोगित्वेकाग्नीर्ष्यर्थः एकेति हृदंगुणत्वादेस्तत्रातिव्याप्तिः
साधनवन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानोपावनामेवहृदयेपिसाध्यवन्निष्ठाभावीय
संयोगत्वरूपैकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं पवनस्संबंधावच्छि
न्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपितत्संबंधावच्छिन्नत्वामेसितु कौवानतुगमोगौरवंवेत्यत आह विशेष
णातेति विशेषः कालिकादिव्यावृत्तः तेनतनिरूपितनिष्ठगुणत्वादिस्तत्रोकालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियो

त्वरू४

हिस्तु
र्थ
च
त

नेत्यर्थः
एव

गितासमा हायनाति व्याप्तिः प्रथमानिरुक्तेः संबंधविशेषणतायाः फलमाह तेनेति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्ये
ति तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः अयःपिंडभेदत्वादेरप्ययःपिंडनिरूपित नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नायाः
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वादिति भावः नचैवमपि तत्रातिव्याप्तिर्विशेष्यतासंबंधेनायः
पिंडभेदत्ववतो ज्ञानादेः स्वरूपसंबंधेनाभाववत्स्व धूमवति सत्त्वादयःपिंडभेदत्वादेरपि साध्य[illegible]वन्निष्ठविशेष
णतासंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं स्वरूपसंबंधेन ज्ञानाभाववत्त्वस्य केवलान्वयित्वे न तन्नि व्यं
तियोगितायां भेदत्वादिनैव विशेषणीयत्वावच्छेदेऽयःपिंडभेदत्वादेस्तद्रूपेणाप्ययोगुरुत्वादिति भावः यत्समानाधिक
रणाभावप्रतियोगित्वं यावत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्मकं तत्त्वं व्याप्तिः अवच्छेदकत्वप्रवेशेन
लाघवादिति तु नव्याः द्वितीयानिरुक्तेः संबंधविशेषणतायाः फलमाह एकेति सामान्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वोक्तौ धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः गुरुधर्माणामेव तादृशाभावानवच्छेदकत्वात्तोयत्किंचि
त्संबं[illegible]वच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं निवेश्यं तथा च वह्निमान्धूमादित्या

प्रतियोगिता

हाव्याप्तिरित्यर्थः लक्षणे इत्यस्यैवातिव्याप्तिमुद्धरति व्याप्तिवारणायेति ननु नव्यमते गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वाद्दु
रूपत्वलक्षणे इत्यस्येव धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेर्विषयितया संयोगोऽलीकभेदत्वावच्छिन्नस्याभावे स्वरूपसंबन्धेना
भावस्य धूमवति सत्त्वात्तन्मेदत्वस्य संयोगालीकभेदत्वादेरपि साध्यतावच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदुक्तं च्छे
दकत्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशेनातिव्याप्तिवारणेपि इतः प्रतियोगित्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लघुत
रूपत्वं नीतमाह वस्तुतस्त्विति न चैतावतापि संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सम्योन्याभावत्वमित्यत्रा
पि प्रतियोगितायां संबंधविशेषावच्छिन्नत्वं निविष्टमेवेति वाच्यं नव्यमते भेदत्वस्याखंडोपाधित्वात् स्वाव
च्छेदकत्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं पुनरन्यापि देयमेव तेन साधनाविष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगालीका
न्यत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वाविषयकत्वाद्भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति ध्ये
यं वस्तुतोऽसंताभावगर्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे साधनाव्यापकं यावद्व्यापकं यस्येत्यादिमूले व्यापकादिपदस्य
व्यापकतावच्छेदकादिलक्षणस्याद्यो भावगर्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे तु नैव मिश्राशयेनैव वस्तुतं इत्यादिकं

स्य३

राम
८३
न्या
त

इतियुक्तमुत्पश्यामः साध्याभिन्नं यावद्धिंसाभेदमप्रतियोगिकमनुमानं यावत्तामितितत्र हेत्वव्यभिचारित्वस्यैवा
र्थे वन्हिमान् धूमाद्धिंसा इव व्याप्ति पीवहेतत्तस्य उपलाद्धेः साधनाव्यभिचारित्वाभावादनन्वया इतिषा
मिति तथा च साध्ययावत्ताम व्यभिचारितेषामव्यभिचारित्वं फलितार्थः इवित्तमित्यत्र मूले कृतादि
त्यनुपन्यासात् स्वयं तथा हकेवलेति न नैवमव्याप्तिमपादे व साध्याव्यभिचारित्वस्यागेयुक्त लक्षणे वाध
काभाव इत्यत आह साचेति प्रमेयत्वादिसाध्यं व्यभिचारितादर्शनवत्वप्रसिध्या प्रकृतलक्षणो
पिकेवलान्वय्यव्याप्तिरित्यर्थः व्यापकसामानाधिकरण्यमपि तु साध्याश्रयसाध्यसमानाधिकरणयोः कात्स्न्ये
स्या नाभिधानेन मूलमूनतामपाकर्तुं चकारार्थमित्याह प्रतियोगिकं यत्तिकारार्थमित्याहिनासफलधूमसंबंधस्येति
मूलमुपपादयितुमाशंक्य फलयति स्वाधिकृत्वसाधनस्यकर्मफलत्वादित्यर्थः। स्वाधिकरणसाधनस्याप्रत्येक
समानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकेत्तत्स्यपिव्यापकोनाशोषदूषणावकाशइत्यतः स्वयं दूषणमाहव्या ति
श्वेति यथाशेवसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वंव्याप्यमतआहप्रथिवीत्वादिसमगोयावच्छि

साधनस्याशेषत्वं च प्रकृतसाधनवद्वृत्तियावद्धर्माणां तादृशायावदधिकरणतान्यत्मीनां वा प्रत्येकाश्रयवृत्तित्वं तच्चैकव्यक्तिसाधनस्थलेपि न दुर्घटं २

ज·शी· न
८४
दृ
84
त्यादि

नत्वाधिकरणे पृथिवीत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपं पृथिवीत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
वं वा पृथिवीत्वव्यापकत्वं च समवेतसामान्यादावपि पृथिवीत्वेतरसमानाधिकरणत्वाभावादिति व्याप्तिर्न
स्यादित्यतो गगनादिव्यावृत्तये जातिपदं समवेतार्थकं ■ त्वत्वादिरूपाया व्याप्तेर्जातेः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकव्यक्ति
केतद्भावादिमत्त्वेनेव गगनार्थत्वमतो तु न तद्गुणानुधावनेन चेवं पृथिवीसमवेतादित्वस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकत्वस
वेशो व्यर्थ इति ग्राह्यं कृत्स्नसाधनैकाधिकरणान्तर्गतप्रवेशोपपत्तिर्व्याप्तिघटनार्थं तद्गुणादावनादित्विमाव:
सूनत एवेति दुष्कृतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः नेतारः न कृत्स्नसाधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः पूर्वमेकव्य
क्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्तत्सामर्शकत्वात्संभवात्तदस्यावावच्छेदकव्यक्तिसाध्यकेति वह्निमान् धूमादित्यादि
विषयकव्याप्तेर्ध्वंसं व्याप्यतारीमाणो सिद्धेति समव्याप्ते ■ प्तिसंभवान्न लक्षणस्य न्यूनतायां तात्पर्यं प्रतीति समव्याप्तेरिति
संव्याप्तीमाणादाविति संव्याप्तसाध्यकत्व्याप्तीमाणादावित्यर्थः तदभावादिति मूलस्य सकल ■ साध्यसंबंध
प्रतिहेतोरिति नार्थः सकलप्रमेयत्वादा वेवतन्नोत्तलभ्यादतनस्यासमर्थकोति एकत्रसाधनत्वादिमनुदेतु

य
पिचे
एम
८४
व्या

प्य३

स्य स्वा प्य द्धर्म त्र पि

शिष्टस्याशेषसाध्यँप्रत्येकाधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणं तादृशधर्मवत्त्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः यद्वा यस्य तत्
स्थाद्भावस्येति सकलसाध्यसंबंधस्यैवानुपपत्तेः तत्तत्साध्यस्यैकाधिकरणप्रवेशोप्याति व्याप्त्यर्थे धूमवान्वह्नि
रित्यादिकमुपेक्षितं स्याद्शंकितं यणोक्तं तावत्तुर्यपादार्थं परिष्कुर्वन्नाह त्नावदृश्मादिना स्वत्रैतयोरेकमा
त्रेहति साध्यकेशहृष्टान्नागतत्वाहित्याहेत्वतावत्वस्यैव व्याप्तिर्भवतु यस्य साध्यसमानाधिकरणयावद्धर्मणोन
त्वेनेण पारिहत्याशयेनोक्तं यथासंभवमिति वह्न्योहार्यादिति धूमस्य वान्हिमहृदः पिंडाहतित्वेनोभयत्रैवावृद्धमा
नेधूमादिसत्त्वान्नव्याप्तिरित्यर्थः अतिव्याप्तिश्चेति सत्त्वापांवच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्तित्वस्य वह्निसमानाधिकरण
यावत्साध्यसमानाधिकरण्यस्य वक्तव्यत्वाद्वह्निमत्तादित्यत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः साधनाश्रयस्य कालिकेनासाधनाश्र
यैकंगत्वेः संबंधो वा व्याप्यर्थव्याप्तत्वं च संबंधोनाश्रितत्वं हेतुमात्रेऽतिप्रसक्तेः नापि सामानाधिकरण्यं साधना
श्रयैः पर्वतादिभिः सामानाधिकरण्यस्य धूमेविहाहत्वाप्तेरतेदुक्तमर्थं परिष्कारोतितथाचाश्रितसाध्यसामाना
धिकरण्यमेवसंबंधपदस्य परिष्कृतोर्थ इति भावः ननु यद्धर्मावच्छिन्नाश्रयपावत्तिसाध्यवत्त्वं तादृशधर्मवत्त्वं वा स्या

ज॰ शी॰ ८५

मतन्त्वाह एकमात्रेति इत्थं चेत्यादिना हेतोः साधनाश्रयवृत्त्यत्यन्ताभावाद् व्याप्तिरित्यर्थः उक्तक्रमेणासंगतेराह तत्
थैवेति परिष्कारपूर्वकमेवेत्यर्थः ननु साधनसमानाधिकरणयावद्धर्माणां प्रत्येकं सामानाधिकरण्यं निवेश्य
मि ऽतोनाप्रसिद्धिरित्यत आह तादृशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः न कुत्रापीति तथा चैक
व्यक्तिसाधकस्य हेतोः संभवेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्तिरेव दुर्वचनीया हि वह्निमितान् [illegible] धिकर
माना णत्वादिति भावः ननु साधनसमान[illegible]धिकरणयावद्धर्माणां [illegible] प्रत्येकं समानाधिकरणत्वाभावेऽपि सर्वधर्मतावच्छेदक
85 रूपव्यापकत्वमित्युक्तदोषाभावोऽत इति वाच्यं तथा सति रूपत्वमूर्तत्वजातिमदन्यतररूपवत्त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः
साध्यतावच्छेदकीभूतनीलरूपादिमात्रनिष्ठतादृशयावद्धर्मसमानाधिकरण्याभावादिति भावः धूमादिसामानाधि णवृत्तित्वा
स्या करण्यस्यापि प्रमेयत्वादिप्रकारेणान्यत्रादिसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादिति व्याप्तिरित्युक्तं सामानाधिकरण्यत्वे ल्न
नेति विवक्षितमिति साधनसमानाधिकरणतावच्छेदकधर्माः समानाधिकरणपदस्येति पुनरन्यथा तादृशार्थत्वा ८५
भावात्तत्रयावत्त्वस्य व्यापकतानामेव पर्यवसानादिति भावः लघुत्वेति सामानाधिकरण्यद्वयप्रवेशेनापेक्षे

र्थः इदं साध्याभावततः सिद्धान्त■लक्षणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितत्वेन विफलतागौरवादिसंभा

भावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् दुर्वचत्वाच्च अत एव हेतुमति कुत्रापि व्याप्तिग्रहोपाये धूमसमानाधिकरण्याभावं तो ध

र्मास्तादृशसाध्यसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावतादृशसाध्यसमानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः स्वीकार्यमिति ध्येयं तेनानेन विना

भावस्य वृत्ति तन्मात्र एव तस्य त्वादि व्याप्तेः पूर्ववति साध्यमिति विनाशङ्कार्थस्याभावे नत्वे हानस्येन भावान्वयेपि कु

त्रासंगतिरतः स्वसामानाधिकरण्यर्थमाह साध्याभावव नीति भाववद्वृत्तित्वे गते दृष्टान्तेषु व्या

प्तिरित्याह भावो वृत्तित्वेति पूर्वोक्ते आदिनो भावस्यान्वयेनाह तद्धीत्यादि इति साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति ल्लवमेव प्राग

शंकितमिति वाक्येनाभेद इति भावः ननु साध्याभाववति वृत्तिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव ग्राह्यात्तथा च स्वनात्र

इयत्त्वादिना तत्र व्याप्तिः सामान्याधिकरण्यघटकत्वे न तत्त्वेऽसिद्धेरतः कल्पं नामाह साध्यं विना स्वभाव इति साध्याभा

ववत्वावच्छेदेनाभावस्यान्वयात् साध्याभाववत्वावच्छिन्नो स्वभावाकालमाने स्वावच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वे यथैवसामानाधिकरण्यप्रा

प्तित्वेनाप्तिनत्तथाविधाभावस्यान्वयान्तादृशाभावाभाववं प्रतियोगित्वेऽपि तत्र इति नियमिवारितप्रतिप्रसं

गशंकायां प्राशयेन फलितार्थमाह साध्याभावेति ज्ञानाहेर्यदा द्वौ विषयौ संबंधस्य व्याप्तित्वाभावाद् आह सामानाधि करण्यमिति एकनिरूपितसामानाधिकरण्यस्यानंतव्याप्तित्वयोगाद् आह किंचिद्धूपेति तथा च वह्नेर्धूमसामाना धिकरण्यमेव हृदयत्वावच्छिन्नधूमस्य व्याप्तिरिति भावः व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धांतिमते पि व्यभि चारिसंबंधे ऽव्याप्यं व्याप्तित्वमस्तीत्याशयेनाह धूमादेरपीति तद्बोधाद् इति मूलस्य व्यभिचारग्रह दशायामिनादिरि त्याशयेन शंकते न चेति तद्बोधः संबंधमात्रस्य बोधः तथा चानुमितिहेतुः शंकां निरस्यति व्यभिचारानवगतिरिति कथा रितित ज्ञानीमनुमित्यनुत्पादे सर्वजनसिद्धत्वेऽपि गादाधरमत सत्ताहेतुत्वं नाइति हेतुत्वं नो ग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादस्येन व पः ननु तद्धेतुकानुमितौ न हेतुनो व्यभिचारज्ञानस्याभावो हेतुः [illegible] ति तथा च वह्निसमानाधि करणान्नार्वितद्धूमाद्देहेतुनावच्छेदकधूमत्वाग्रहादिति भावः ननु साध्यसमानाधिकरण्यान्यतद्धूमादि हेतुत्वा व्यानुमितौ व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः यदि च वह्निसमानाधिकरणो वह्निव्यभिचारीति ज्ञाने द शायां साध्यसमानाधिकरणत्वज्ञानेनानुमितिस्तदा नाह शानुमितौ साध्यसमानाधिकरणतावच्छेदकधर्मक

तोति तथा च द्रव्यत्वरूपेण धूमे व्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिर्न स्यादिति भावः ननु साध्यसमानाधिकरणत्वज्ञानतद् तद्धर्मावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरस्त्वत आह हेतुतावच्छेदके ध

हेतुमितिर्न स्या३

ता

व्यभिचार

यगाहिज्ञानस्यानुमितिर

व्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वैकल्यादनुमानं स्यादत आह विवक्षितेवेति तथा च संदिग्धव्यभिचारकत्वात्सा व्याप्यसामानाधिक
रण्यज्ञाने नानुमितिहेतुरिति भावः ननु व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुता तादृशमते सामानाधिकरण्यज्ञाने
निश्चिते नाव्यभिचारकमेवेति तन्मतेन तस्य हेतुत्वे बाधकाभावइमत आह व्यभिचारेति व्यभिचारस्येति हेतुव्याप
कत्वं स्वसाध्यांशे प्रकारतावच्छेदकत्वं पुष्कलितार्थः न च ममापि व्यभिचारज्ञानाभावसहितं सहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वे

रा

व्यभिचारज्ञानाभावोऽवच्छेदक एवेति लाघवं तथापि ज्ञानस्य हेतुधाभवेशेनावच्छेदकगौरवात् विनिगमकाभावेन सह

व्य

चारज्ञानसहितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुताऽऽपत्तेश्चेति भावः गौरवमिति यद्यपि व्यापकसामानाधिकरण्य

तरा

साध्य

हव्यभिचारविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुता व्यभिचारसंशयदशायां च विशेषणतावच्छे
दकाभूतव्याप्त्यंशे प्रकारस्य निश्चयाभावात् तत्र कारणबाधेन नानुमितिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुमानस्येवानुमि

प्य

त्यनुत्पादसंभवात् व्यभिचारांशे निश्चयत्वेनापेक्षितत्वे तथापि विशेष्ये विशेषणमिति मार्गेणोपरामर्शादनुमि

प्य

तिर्जायत इति प्राचीनमतेनेदं अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकेन तद्धर्मेण वन्हित्वेनावच्छिन्नवन्हिसमानाधिक

जं.श्री.
८७
भेदे
87

रणो धूमवान्वह्नेरित्यादौ हेत्वानावप्यनुमितिसाधने: न वा व्यभिचारनिरूपणत्वस्य प्रवेशेऽपि न दूषितगुरुत्वैकहृदयेनाहे
तुल्यमेवेति व्यभिचारित्वानामात्रमहेत्वाभासयो: कार्यकारणतावच्छेदकफलनामवये स्वलाघवादिति वाच्यं स्वव्यभिचा
रनिरूपणत्वघटकहेतुरूपस्य विशेष्यविशेषणाभावेन कार्य [illegible]
[illegible]
कारणाभावव्यस्य न वा व्याप्यव्यफलादिति भाव: न चैवेति व्यभिचारित्वान स्याप्रामाण्यं व्यभिचाराभाववद्विशे
ष्यक व्यभिचारप्रकारकत्वं तथा च तन्निरूपणत्वघटकस्य तद्भावाप्रकारकत्वस्य व्यभिचारनिरूपणत्वघटके
व्यभिचारप्रकारकत्वादेव यथा गुरुत्वानुमत्वमत्वनिरूपणानास्कंदितव्यभिचारित्वानामगत्वेन हेतुत्वं किं
तु स्वमत्वेत्वानानास्कंदितव्यभिचारनिरूपणत्वेनैवेत्यर्थ: न च व्यभिचारित्वानांकेतं स्वमत्वेति ■ नि
रूपणेऽपि व्यभिचारसंदेहदशायामनुमितेस्तुल्यत्वादनुमत्वनिरूपणविशेषणतामेव तत्र वाच्यत्वेनोक्तेऽज
कत्वमिति नामत्वनिरूपणत्वेनाप्रवेशे लघुत्वगौरवमिति वाच्यं व्यभिचारित्वानत्वावच्छेदेन सत्त्वविनिर्गतानान्ता

एम
८७

इत्यत्र मलत्वनिश्चयबलेनानुगतरूपेणोपस्थितिविशिष्टत्वान्तथापि विधानं तन्निरूपितानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटस्योक्ते
न्नेकत्वेनोपस्थानवद्धेतुव्यापितायास्तत्तत्सामानाधिकरण्यप्रमेति तत्त्वेऽपीदं तानेव्याप्तिवादविषयकं न वेदं तान्
प्रवेशनवं नागरूपतानत्स्वव्यापिकात्तानस्योतामनुक्त्वा हात्व्यापिकात्तानत्वोपच्छेदेनाप्रामाण्य तानर्थानानुगत
रूपेणोपनिजनकत्वं किं तु शिष्यतया नेतिप्रिभाव्यते तथापि तत्तत्प्रामाण्यत्तानाभावविशिष्टव्यापिकात्तानाभा
वत्वेन हेतुतायां तत्तत्प्रामाण्यत्तानैर्थक्यानां विशेषणविशेषणताभावभेदेनानुगततानं तत्कार्यकारणभावाव
च्छिन्नः स्वव्यापिकात्तनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वेन इष्टिकाप्रामाण्यत्तानानां तत्तद्व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनोपानुमिति
हेतुतयास्मन्मते इत्यत्र एकतोपसंभवात् न च तत्तत्प्रामाण्यनिश्चयानामेकं हेतुव्यापिकात्तानत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वेन तदुपलक्षितस्याभावस्यानैर्व्याप्तिकत्वेनानुमितिहेतुत्वेनोपानवकाश इति वाच्यं विशिष्टाभाव
स्य विशेष्यविशेषणताप्रतियोगिकाभावानतिरेकेणोभयसाधारणस्य तद्व्याप्तिकत्वस्य संभवात् स्वस्तु वा विशिष्टाभावो स्व
तिरिक्तः तथापि प्रतियोग्यविशेषितस्यापि तस्यानन्तर्व्याप्तिकत्वेन हेतुत्वे एतादृशतानविशेषणतांशप्रवेशकस्यादृशव्यापि

नैव

मिश्रनु
वि
भाव
तु
त

ह्य
पि
स्वातंत्र्येण
तू

नात्तानस्य अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपलक्षितानाम् अप्यवच्छेदकानां तत्तद्घटितत्वेनानुमितिहेतुता
पत्तेः किं चैवं साध्याभावाधिकरणधारण्यनुमितिहेतुनेस्या ह्यन्यनिरूपवृत्तिताहशाणांनानुमितित्वं लाभावच्छिन्न
तावद्वृत्तिता मतनमत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्त्वं तस्यैव तत्तद्घटितत्वेन हेतुताया मानिष्प्रसंगाभावात् तस्मात् हेत्वंशे तद
भावत्वेन हेतुताया मवश्यम् अथमिस हेतुत्वं स्वीकार्यम् एतेन कार्यकारणभावानां कल्पनागौरवाद्यनवकाशात् किंच व्यभिचाराघि
योः नुमितिविरोधित्वे व्यभिचारव्याप्त्यानां व्यभिचाराद्यवच्छेदकानां तद्धर्मपर्याप्त हेतुता ताभावाभावाय त्वं नेता
मनुमितित्वं विलक्षण एतेन व्याप्तिनिरूपिता हेतुत्वेन हेतुप्रकारतानाविध प्रमत्वं तानानां प्रत्यक्षघटितत्वेन भाव
प्रत्यनुमिति हेतवो गवाद्य इति लाघवात् अप्रमत्वेनाति व्याप्यमान व्यभिचारत्वानाभाव एकैकस्यानुमिति हे
तुत्वे तत्वं तद्गौरव व्यभिचाराद्यवच्छेदकं तत्तद्रूपं व्याप्यतानाभावानां अतीतं हेतुत्वस्य अवश्यकत्वात् इति संक्षेपः
नानावच्छेदकनिष्ठ हेतुत्वपक्षे साध्याभावज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् हेतुव्यापकत्वशुद्धिलक्षणज्ञानं हेतुत्वे
शव्यभिचारहेतुत्वे हेतुत्वं तद्गौरव व्यभिचारविशिष्टतत्तदभावे व्यभिचारविशिष्टहेतुत्वं अत्र तु ख्यातिः
हेतवो वाच्याः तस्य च व्याप्त्यनुमित्यनुत्पत्तेरित्यधिकं गौरवं अस्माकं तु हेतौ व्यभिचारव्याप्यवत्वादिग्रहदशायां व्याप्तिनिर्णयविरहबादे वानुमिति ५

र्गेन मते व्यभिचारांतराज्ञानदशायामनुमितेरुत्पत्तेस्त्वयापि स्वीकारादित्याहुः केचित्तु एवं न तु साध्यसामानाधिक
रण्यघटितहेतुमत्वज्ञाने सत्वे व्यभिचारान्तराज्ञानदशायामनुमितेनानुमितिहेतुः किंतु पक्षे तादृशहेतुमत्व
निश्चयएव न चैवं तादृशज्ञानसत्वे व्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमितेः स्वीकाराद्व्यभिचारज्ञानाभावेन हेतु
धीर्व्यर्थः कुतो गौरवं इत्यभिमतस्य हेतुमत्ताबोधौ इति साध्यग्रहं विनेति यद्वन्नेवन्हिमत्वं देहदशायां वन्हिम
द्वृत्तित्वविशिष्टधूमवत्तामवगाहमानाकारकज्ञानानुत्पत्त्यानतद्वृत्तिकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टबुद्धिं प्रति त
द्वृत्तिकत्वज्ञानानिश्चयपत्वेनैवहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः तुग्रहमिति तथा च तद्धर्मपक्षे साध्यनिश्चयपक्षे यो वि
नानुमित्साम् अनुमितिः कुत्रापि न स्यादिति भावः ननु साध्यवत्सामानाधिकरण्यमात्रस्य लाघवसहकारेणमूलोक्तदोषाभावात्
केवलान्वयिनि स्वपक्षसिद्धान्तमाह केवलेति सामानाधिकरण्यमात्रेति मात्रपदेन व्यभिचाराग्रहनेरपेक्ष्यमुक्तं
तेन तादृशकेवलान्वयित्वेऽप्यत्र ग्रहः कथं संभवत्यपाकृतकेवलान्वयित्वार्थ इति मदंतेनाभावस्याव्याप्यत्वहानि ते
न विशेष्यतयानन्वयवेशो लाघवादाह स्वमतेति एवं समभिव्याहृतसाधनत्वनतु निरूपितेन विशेषणतात्वमुपनिनाम्नि
द्रोहेऽपि केवलान्वयित्वग्रहेऽपि न च केवलान्वयित्वं च अप्रतियोगित्वादिकमित्यादिपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वादेश्च

करत्वे

त्य

न

द

वत्वा

त्तिमद्द्र

जं॰ शा॰ ८१ ११४

त्वनयः अंत्यमभिप्रेत्याह नद्धूतिलक्ष्यैवेति साधनवद्धूतिलक्ष्यैत्यर्थः अन्योन्याभावस्य विशेषणत्वमुचितमिन्व
न्वयः तथा च साधनाश्रयवृत्त्यन्योन्याभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
वा साध्ये निवेश्यं अतिरिक्तं केवलान्वयिन्यतिरिक्तसाधारण्याय व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिका तु केवलान्वयिनि
साध्यवदन्यावृत्तित्वयोः हेत्वोः स्वत्वरूपहत्वालाघवादिति भावः ननु व्याप्तिः साधनभेदेन नानात्वादेकसा
का ध्यानुमितिस्थलेऽपि नानाव्याप्तिज्ञानाभावादिति लाघवात् केवलान्वयिसाध्यकसाध्यवदन्याह ति

[illegible]

नुमितौ हेतुरस्ति इत्यत आह शेषमिति केवलान्वयितायां हेऽपि अनुमितेरानुभविकत्वात्तत्र ज्ञानं न हेतुः किं तु साध्यवदन्या
वृत्तित्वज्ञानमेव साधनभेदेप्यभेदादित्यादिकमित्यर्थः

त्म ८१